१

दर्शनस्य सामान्यपरिचयः

प्रस्तावना

मनुष्यः बुद्धिमान् जन्तुः इति तस्य इतरेभ्यः जन्तुभ्यः विशेषता। तया विशेषतया मानवेन यत् सर्वोच्चं जीवनस्य लक्ष्यम् आविष्कृतं तत् दर्शनशब्देन व्यपदिश्यते। दर्शनेषु एव तत् सर्वं सुनिबद्धमस्ति। दर्शनमेव मानवानां संस्कृतेः सभ्यतायाश्च व्यवस्थापनस्य मूलम् अस्ति। महात्मभिः सद्भिः तथा संस्कृतिः उपदिष्टा आयोजिता व्यवस्थापिता च यया सर्वश्रेष्ठं जीवनलक्ष्यं सुसाध्यं स्यात्। सा एव सर्वश्रेष्ठा संस्कृतिः यया सर्वश्रेष्ठं लक्ष्यं सुलभं भवति। अतः दर्शनस्य मानवजीवने अत्यधिकः प्रभावः अस्ति।

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते इति गीतोक्तिः। इह लोके ज्ञानं पवित्रतायाः कारणं यथा अस्ति तथा अन्यत् किमपि नास्ति इति अस्य श्लोकांशस्य भावः। एतावान् महिमा ज्ञानस्य। तच्च ज्ञानं लौकिकमलौकिकं चेति द्वेधा। लौकिकज्ञानेन जीवनस्य निर्वाहो भवति। परन्तु मोक्षः न सिद्ध्यति। विद्ययाऽमृतमश्नुते इति अत्रोक्ता विद्या अलौकिकं ज्ञानम्। लौकिकज्ञानम् अपरा विद्या इति आचक्षते। मोक्षोपायभूता विद्या परा विद्या इत्याचक्षते। अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते इति मुण्डकोपनिषदि (१-१-६) आम्नातम्।

अतः दर्शनं किम् इति विषयमवलम्ब्य पाठोऽयं विरचितोऽस्ति। दर्शनेषु मतभेदाः अशान्तेः युद्धानां च कारणानि सन्तीति इतिहासे वर्तमानकाले च उदाहरणबाहुल्यमस्ति। अतोऽपि दर्शनाध्ययनम् अत्यन्तं गरिमाणम् आवहति।

उद्देश्यानि

पाठस्यास्याध्ययनेन -

- दर्शनशब्दस्य विविधान् अर्थान् ज्ञास्यति।
- दर्शनस्य आवश्यकताम् अवगच्छेत्।
- दर्शनस्य व्यापकताम् बुध्यात्।
- दर्शनस्य प्रवृत्तिम् अवगच्छेत्।
- दर्शनस्य मूलं निश्चिनुयात्।
- दर्शनेषु साम्यं किमिति बोद्धुम् योग्यो भवेत्।
- दर्शनस्य विशेषतां बुद्ध्वा तस्य व्यावहारिकताम् अवगच्छेत्।
- दर्शनेषु मतभेदस्य कारणानि बुद्ध्वा समन्वयाविष्करणे प्रवर्तेत।

१.१) दर्शनम्

दृशिर् प्रेक्षणे इति धातोः ल्युट्-प्रत्यययोगेन दर्शनशब्दः निष्पद्यते। कोषे तु -

दर्शनं दर्पणे धर्मोपलब्ध्योर्बुद्धिशास्त्रयोः।
स्वप्नलोचनयोश्चापि ...। (अनेकार्थसंग्रहे ४१०)

इति नयनम् स्वप्नः बुद्धिः धर्मः उपलब्धिः शास्त्रम् दर्पणः इति एते अर्थाः कोषे उक्ताः। विभिन्नेषु साहित्येषु एवमर्थेषु दर्शनपदस्य प्रयोगः सुलभः। एवं दर्शनशब्दस्य नानार्थत्वे सति भारतीयदर्शनम्, आस्तिकदर्शनम् इत्यादिस्थलेषु प्रयुज्यमानस्य दर्शनशब्दस्य उक्तेषु कतमः अर्थः अभिप्रेतः इति जिज्ञासा सुतराम् उदेति। कस्यापि नानार्थकस्य पदस्य कदा कतमोऽर्थः ग्राह्यः, पदं कमर्थं बोधयितुं शक्तम्, पदस्य कतमः अर्थः शक्यः इति निर्णयाय प्रकरणादिकं साहाय्यं करोति, विशेषस्मृतिहेतुः भवति। एवम् इहापि दर्शनपदस्य कः अर्थः व्याकरणादिना सम्भवति, कः अर्थः युक्तश्चेति किञ्चिद् प्रस्तूयते।

कस्यापि धातोः अर्थः फलं व्यापारश्चेति शाब्दिकाः। दृशिधातोः अर्थः ज्ञानरूपं फलम्, तदनुकूलः व्यापारश्च इति अवगम्यते। आनकूल्यमत्र जनकत्वमेव। अतः फलानुकूलः अर्थात् फलजनकः व्यापारः इति अर्थो जायते। अतः फलस्य व्यापारे अनुकूलत्वसम्बन्धेन अन्वयः भवति।

दृशिर् धातोः अर्थे ज्ञाते एव फलं व्यापारश्च कौ इति निश्चेतुं शक्यम्।

दृशिर् प्रेक्षणे इति शिष्टैः दृशधातोः प्रेक्षणम् इत्यर्थः प्रदत्तः। तथापि धातूनाम् बह्वर्थता सुप्रसिद्धा एव। अतः प्रेक्षणम् इत्यस्य अत्र न केवलं चाक्षुषदर्शनम् इति अर्थः अपि तु ज्ञानसामान्यम्। पञ्चभिः षड्भिर्वा इन्द्रियैः साक्षात् परम्परया वा यदपि ज्ञानं बोधः बुद्धिः प्रमा प्रमितिः जायते तत् प्रेक्षणम् इति एकः पक्षः।

दृशिर् धातोः कृत्यल्युटो बहुलम् इति सूत्रेण ल्युट् प्रत्ययः बाहुलकार्थे भवति, दर्शनशब्दश्च व्युत्पद्यते। तेन दर्शनशब्दस्य विभिन्ना अर्थाः सम्भवन्ति। तथाहि व्युत्पत्तयः -

१. दृश्यते यथार्थतया ज्ञायते पदार्थः अनेन इति **करण**व्युत्पनः दर्शनशब्दः। अर्थात् करणे ल्युट्। तदा ज्ञानानुकूलव्यापारकरणं दर्शनम् इत्यर्थो लभ्यते। ज्ञानजनकव्यापारस्य करणं शास्त्रम्। ज्ञानस्य करणानि यानि सुप्रसिद्धानि प्रमाणानि तान्यपि भवन्ति। अतः दर्शनम् तु **शास्त्रम् प्रमाणं** वा। अत्र दृशधातोः अर्थः फलम् ज्ञानम् तदनुकूलः व्यापारश्च। प्रत्ययार्थस्तु करणम्। अत एव फलानकूलव्यापारस्य करणम् इति अर्थो लभ्यते। तेन ज्ञानानुकूलव्यापारस्य करणम् इति दर्शनपदार्थः करणव्युत्पन्नस्य दर्शनशब्दस्य।

२. पश्यति इति **कर्तृ**व्युत्पन्नः दर्शनशब्दः। अर्थात् कर्तरि ल्युट्, ल्युः वा। तदा ज्ञानानुकूलव्यापारवान् दर्शनः इत्यर्थो लभ्यते। ज्ञानजनकव्यापारस्य आश्रयः तु ज्ञाता अर्थात् **प्रमाता**।

३. यत् दृश्यते तद् दर्शनम् इति **कर्म**व्युत्पन्नः। अर्थात् कर्मणि ल्युट्। तदा ज्ञानानुकूलव्यापारजन्यज्ञानस्य विषयः दर्शनम् इत्यर्थो लभ्यते। ज्ञानस्य विषयस्तु **प्रमेयम्** भवति।

४. दृश्यते इति दर्शनम् इत्यत्र **भाव**व्युत्पन्नः दर्शनशब्दः। अर्थात् भावे ल्युट्। तदा ज्ञानानुकूलव्यापारजन्यफलम् तच्च ज्ञानम् इति अर्थो लभ्यते। इदं ज्ञानं **प्रमा** एव।

इत्थं दर्शनशब्दस्य चतुर्धा व्युत्पत्तिः सम्भवति। एवञ्च दर्शनशब्दस्य **प्रमाणं प्रमाता प्रमेयम् प्रमा** च इत्येते चतुर्धा अर्थाः भवन्ति।

आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः इति श्रुतौ द्रष्टव्य इति पदे दृशधातोः आत्मसाक्षात्कारः इति अर्थः। अर्थात् प्रमा इति अर्थे प्रयोगः वर्तते।

यदा भारतीयदर्शनं नास्तिकदर्शनम् आस्तिकदर्शनं चेति शब्दप्रयोगः भवति तदा, यदा चोच्यते दर्शनं पठामि, दर्शनम् अध्यापयामि इत्यादि, तदापि दर्शनशब्दस्यार्थः प्रमाणम् अथवा शास्त्रम् इत्येव। अर्थात् सत्यस्य साक्षात्काराय यद् उपायभूतम् उपकरणरूपं तद् इत्यर्थः।

समेषामपि दर्शनानां स्वमतानुकूलानि प्रमाणानि प्रमेयाणि च सन्ति। प्रमाता प्रायः जीव एव। क्वचिद् ईश्वरोऽपि। प्रमाणैः प्रमातुः प्रमेयविषयिणी प्रमा जायताम् इति दर्शनस्य प्रधानं कर्म। तथा प्रमायां सत्याम् अर्थात् निर्भ्रान्ते ज्ञाने सति तत्तद्दर्शनप्रतिपाद्याः विषयाः स्फुटावगमाः स्युः।

भारतीयदर्शनम् इत्यनेन भारतीयशास्त्राणि अर्थात् प्रमाणानि, प्रमेयाणि, प्रमाता, प्रमा इति एतत्सर्वं संगृहीतं भवति। यतो हि एतत्सर्वं शास्त्रेषु प्रतिपाद्यत एव। भारतीयदर्शनानि कानि इति पृष्टे न केवलं ग्रन्था उच्यन्ते। तथापि बाहुल्येन प्रधानतया विद्या, गौणतया तत्प्रतिपादकग्रन्थाः चेति मत्वा दर्शनशब्दः प्रयुज्यते। तथाहि -

यदाभ्युदयिकं चैव नैश्रेयसिकमेव च।
सुखं साधयितुं मार्गं दर्शयेत् तद्धि दर्शनम्।। (भाट्टसंग्रहः १.२१)

सरलार्थः - आभ्युदयिकं नैश्रेयसिकम् इति द्विविधम् सुखम् अस्ति। तत्सुखं साधयितुम् मार्गम् उपायम् यद् दर्शयति निर्दिशति तद् हि दर्शनम् इति। अत्र श्लोके दर्शनशब्दः विद्यापरः।

शास्त्रम् -

किं तावत् **शास्त्रम्**। शासु अनुशिष्टौ इति धातोः करणे ष्ट्रन्-प्रत्ययेन शास्त्रशब्दः व्युत्पन्नः। शास्त्रेण अनुशासनं क्रियते। तच्च विधिनिषेधभेदेन अनुशासनं द्विविधम्। तथाहि अभियुक्तोक्तिः -

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा।
पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते॥

यत् पुंसः अर्थात् मर्त्यस्य नित्ये इष्टे वा प्रवृत्तिम् उपदिशति विदधाति, अनित्ये निवृत्तिम् उपदिशति तत् शास्त्रम्।

पाठगतप्रश्नाः

१. दर्शनशब्दस्य व्युत्पत्तिं लिखत।

२. भारतीयदर्शनानि इति पदे दर्शनशब्दस्य अर्थः कः।

३. दर्शनपदस्य चत्वारः अर्थाः कति के च।

४. दर्शनपदं करणव्युत्पन्नं चेत् कस्तदर्थः।

(क) प्रमाणम् (ख) प्रमाता (ग) प्रमेयम् (घ) प्रमा

५. दर्शनपदं कर्तृव्युत्पन्नं चेत् कस्तदर्थः।

(क) प्रमाणम् (ख) प्रमाता (ग) प्रमेयम् (घ) प्रमा

६. दर्शनपदं भावव्युत्पन्नं चेत् कस्तदर्थः।

(क) प्रमाणम् (ख) प्रमाता (ग) प्रमेयम् (घ) प्रमा

७. दर्शनपदं कर्मव्युत्पन्नं चेत् कस्तदर्थः।

(क) प्रमाणम् (ख) प्रमाता (ग) प्रमेयम् (घ) प्रमा

८. शास्त्रं किम्।

१.२) दर्शनस्य आवश्यकता

जगत्यस्मिन् दुःखं मृत्युश्च चेति एतद्वयं वर्तते शश्वद् अविशेषेण जीवानाम्। अतः दुःखनिवारणं मृत्युभयाद् रक्षणं च को वा न वाञ्छति। प्राणिवर्गः सदा दुःखपरिहाराय च मृत्योः रक्षणाय च प्रयतमानः परिलक्ष्यते। जीवेषु तेषु मनुष्यः एव चिन्तनशीलः। पशुजीवनम् तु उद्देश्यहीनं भाति। सहजा प्रवृत्तिः पशूनां प्रेरिका प्रवर्तिका च। केचित् पशुपक्षिणोऽपि भविष्यत्कालीनप्रयोजनसिद्धये गृहनिर्माणान्नसञ्चयादिकम् कुर्वाणाः परिलक्ष्यन्ते। तदपि सहजमेव। मनुष्य एव विशिष्टबुद्धिमान्। अयमेव तस्य विशेषः प्राणिभ्यः। मानवः बुद्धिप्रयोगेण युक्तीनां साहाय्येन च ज्ञानम् अर्जति। युक्तिसाहाय्येन तत्त्वज्ञानस्य प्राप्तये प्रयत्नः एव क्रमबद्धरूपेण आयोजितश्चेत् दर्शनरूपेण परिणतो भवति। बुद्ध्या युक्तिभिश्च लब्धेन ज्ञानेन मानवः जीवनशैलीं निर्धारयति आचरति च, यया इह परत्र च सुखं विन्देत्। इयं शैली एव धर्मः। तथाहि -

आहारनिद्राभयमैथुनं च सामान्यमेतत् पशुभिर्नराणाम्।
धर्मो हि तेषामधिको विशेषो धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः॥ (हितोपदेशः)

भावार्थः - अन्नपानादिरूप आहारः, निद्रा स्वापः, भयं मैथुनं च इति एतत् चतुष्टयं यथा मनुष्येषु तथा पशुषु अपि परिलक्ष्यते। एतद्दृष्ट्या पशुभ्यः मानवस्य न किमपि पार्थक्यम्। परन्तु मनुष्यस्य धर्मः

एव स विशेषः यः पशूनां नास्ति। यदि कस्यचिद् मानवस्य धर्मः न स्यात् तर्हि स पशुसमान एव। तावान् महिमा दर्शनस्य यत् तद् विना मानवः पशुसमानः भवति।

यथा वैद्यकशास्त्रं देहजदुःखस्य अपायाय औषधादीन् उपायान् आविष्करोति करोति च। यथा जामितापरिहाराय मनोरञ्जनं कर्तुं नाटकानि काव्यानि उपन्यासाः उद्यानानि क्रीडादयश्च सन्ति। यथा अन्नपानवस्त्रादीनाम् अनिश्चितताम् दूरीकृत्य सुरक्षायै जीविकोपायान् वृत्तीः गोरक्षावाणिज्यादिकं च जनाः कुर्वन्ति। यथा वा स्वजनज्ञातिबान्धवानाम् अपि जीविकाव्यवस्थायै दुःखनिवारणाय च प्रयत्नपराः नाल्पाः दरीदृश्यन्ते। आत्मनः सम्मानलाभाय धर्मलाभाय च दानादिरताः भवन्ति। एवं हि जगत् प्रवर्तते। एतेषाम् समेषाम् अपि प्रयासानाम् शास्त्राणि, चतुःषष्टिः कलाः सन्ति, तदनकूलज्ञानदानस्य विद्यापीठानि विद्यालयाश्च सन्ति। एतेषां समेषामपि जीवने विशिष्टं स्थानमस्ति इति केन वा नावगम्यते।

यदि श्वः कथं दुःखाभावः स्यात् कथं वा सुखाधिक्यं च स्यादिति चिन्तापरा जना भवन्ति, यदि आजीवनं दुःखापायाय सुखायाय च ततोऽपि चिन्तामग्ना जना भवन्ति, तर्हि अस्मात् जन्मन उत्तरजन्मसु का स्थितिः स्यात्, तत्स्थितौ अपि सुखादिलाभाय दुःखोद्भवनिवारणाय च के प्रयासाः सन्ति, तदर्थम् अस्मिन् जन्मनि किमपि कर्तुं शक्यते वा, जीवनस्य जनिमृत्युचक्रम् इत्थम् अनन्तकालं प्रवर्तिष्यति वा, तस्य क्वापि विरामः अस्ति न वा इति समेऽपि प्रश्नाः मानवानाम् भवन्ति। तर्हि कियतीं चिन्तां कुर्याद् जीवः। यदा कश्चित् प्रियजनो म्रियते तदा दुःखार्ता आत्मीया नूनं मरणोत्तरगतिं चिन्तयन्ति। तथा च कठोपनिषदि नचिकेतसः प्रश्नः - **येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके** इति। (अर्थात् मनुष्यस्य मरणनान्तरम् तस्य अस्तित्वम् अस्ति न वा। केचित् अस्तीति अभ्युपगच्छन्ति केचिच्च न। अतः अस्ति संशयः अस्मिन् विषये।) एतेषां समेषामपि प्रश्नानाम् महत्त्वं मनोरञ्जनादितोऽपि अत्यधिकम् अस्ति। यत् क्षणिकं सुखं ददाति तस्य गुरुत्वमपि अल्पमेव भवति। यच्चाधिककालं चिरकालं वा सुखं प्रतिपादयति दद्याच्च तस्य महिमा किम् उ वर्णनीयः। अत एव अन्यानि शास्त्राणि यथा निकटवर्तीनि भान्ति ततोऽपि निकटवर्ति शास्त्रमिदं दर्शनम्। यतो हि दर्शनं तथाविधं सुखमेव प्रतिपादयति। अत एव दर्शनम् आवश्यकम्। यावद् जन्ममृत्युचक्रं वर्तते तावद् जन्मोत्तरं किं भविष्यति इति जिज्ञासा स्यादेव। तज्जिज्ञासासमाधिं दर्शनमेव करोति। अतः दर्शनविरुद्धा जना यदपि कुर्युः नाम। मृत्युभयभीताः तेऽपि वार्धक्ये साक्षात् प्रकारान्तरेण मरणोत्तरस्थितिं जिज्ञासन्ति चिकीर्षन्ति च।

दर्शनशास्त्राध्ययनस्य का आवश्यकता चेदुच्यते -

शास्त्रं सुचिन्तितमहो परिचिन्तनीयं
आराधितोऽपि नृपतिः परिसेवनीयः।
अङ्के धृताऽपि तरुणी परिरक्षणीया
शास्त्रे नृपे च युवतौ च कुतो वशित्वम्॥

सरलार्थः - शास्त्रम् पठितमपि, नृपः आराधनया सन्तोषितोऽपि, तरुणी भार्या स्वस्य अस्ति चेदपि पुनः तेषां स्वायत्तीकरणाय प्रयत्नः विधेयो भवति। यतोहि मुहुर्मुहुः प्रयासः नास्ति चेद् एतत्त्रयं हस्तगतं न भवति।

१.३) दर्शनस्य व्यापकता

दर्शनेन सामान्यं ज्ञानं जायते विशिष्टज्ञानं चापि जायते। अतः ज्ञानं विज्ञानं च दर्शनम् इति स्थितिः। सुखमेव प्राणी वाञ्छति दुःखं चापि जिहासति इत्यत्र न कस्यापि विमतिः। दर्शनं सुखप्रदानाय सुखोपायविज्ञापनाय दुःखपरिहाराय च प्रवर्तते। अतः नानाविधं सुखं सुखसाधनानि च यदपि भ्रान्तिरहिततया प्रतिपादयति तत् सर्वमपि दर्शने अन्तर्भवति स्वभावतः। सुखलाभस्य दुःखनिवृत्तेश्च केचित् दृष्टा उपायाः केचित् च अदृष्टा उपायाः सन्ति। केचिद् दृष्टा उपायाः व्यवहारतः शास्त्रादिकं विनैव गम्यन्ते। पशवः शास्त्रं विनैव अन्नपानादिकम् अवगच्छन्ति। कांश्चन दृष्टान् उपायान् प्राधान्येन विज्ञानादिकं प्रतिपादयति। अदृष्टान् उपायान् च धर्मशास्त्रम् प्रतिपादयति। इदं समग्रं धर्मशास्त्रम् दर्शनम् इति अभिधीयते।

चित् (चेतनम्) अचित् (जडम्) चेति जगति विद्यमानं स्थूलतया विभागद्वयं कल्पयितुं शक्यते। ब्रह्मविद्या आत्मविद्या अध्यात्मविद्या चित्तविद्या इत्यादिकं प्राधान्येन चिदंशम् आदाय प्रवर्तते। एतेषु प्राधान्येन चित्स्वरूपम् तस्य बन्धमोक्षादिकं च विचार्यते। धर्मशास्त्रम् नीतिशास्त्रम् कलाशास्त्रम् (सौन्दर्यशास्त्रम्) इत्यादिकं सुखप्रदानाय नीतिनियमान् उपायान् च उपदिशति। पदार्थविज्ञानं गणितादिकम् भूगोलादिकं सर्वमपि अचिदंशम् आदाय प्रवर्तते। एतेषां चिदंशविषये मौनं प्रायः परिलक्ष्यते। अतः एतानि अत्यन्तं स्थूलानि जडविषयकाणि शास्त्राणि केवलम् उदरपूर्तिपराणि सन्ति। शरीरादौ रोगे सति रोगनिवारणाय रोगप्रादुर्भावप्रतिबन्धाय च प्रवृत्तानि आधुनिकानि प्राचीनानि वा शरीरविज्ञानस्य आयुर्वेदादिशास्त्राणि। एतेषु सर्वविधेषु उपकारकम् भवति भाषाशास्त्रम् आन्वीक्षिकी विद्या अर्थात् तर्कशास्त्रं च। यस्तर्केण अनुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः इति मनुमुनिः। तर्कश्चात्र मीमांसा। केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णयः। युक्तिहीनविचारे तु धर्महानिः प्रजायते॥ इति अभियुक्तोक्तिः। अत एव इदं स्पष्टं यत् सुखस्य साधनाय यदपि उपकारकम् तद् दर्शनस्य परिधौ वर्तते। अतः दर्शनस्य व्यापकता सर्वाधिका वर्तते। प्रायः समग्रमपि वाङ्मयं साक्षात् परम्परया दूरान्वयेन वा दर्शनस्यैव पोषकम्।

पाठगतप्रश्नाः

९. पशुभ्यः मनुष्यस्य कोऽधिको विशेषः।
१०. मानवः कथं जीवनशैलीं निर्धारयति।
११. जामितापरिहाराय किमस्ति उपायत्वेन।
१२. सुखदुःखतारतम्येन कस्य शास्त्रस्य महिमा अतिशेते।
१३. दर्शनं कीदृशोपायान् प्रतिपादयति।
१४. समग्रमपि वाङ्मयं साक्षात् परम्परया दूरान्वयेन वा कस्य पोषकम्।

१.४) दर्शनस्य प्रवृत्तिः

दार्शनिकैः प्रमाणप्रमेयप्रमातृप्रमारूपः वाङ्मयरूपः प्रपञ्चः किम् प्रयोजनम् उद्दिश्य महता परिश्रमेण प्रस्तूयते। दर्शनानि कस्मै प्रयोजनाय प्रवर्तन्ते। तत्र नियामकं किम्। इतीदं किञ्चिद् उच्यते।

१.४.१) पुरुषार्थः

सर्वेऽपि प्राणिनः इष्टं प्राप्तुम् इच्छन्ति। अनिष्टं परिहर्तुम् इच्छन्ति। तत्र किमिष्टम् किं वा अनिष्टम्। सुखम् इष्टम् दुःखं हि अनिष्टम्। अत एव सुखस्य उपायः अपि इष्टः। दुःखस्य कारणम् अपि अनिष्टम्। सुखम् तदुपायं च विहाय नान्यत् किमपि जन्तुः वाञ्छति। तदर्थं दुःखपरिहारं परिहारोपायान् च जिज्ञासति।

सर्वेऽपि प्राणिनः सुखं लब्धुं दुःखं च दूरीकर्तुं प्रयतन्ते। न तावत् एकोऽपि जन्तुः दुःखलाभाय प्रयतते सुखपरिहाराय च प्रयतते। यदपि दर्शनं विज्ञानं मतं सम्प्रदायः संस्था जनः आत्मीयः शरीरम् मनः इत्यादिकं यावत् सुखं ददाति तावदेव अनुस्त्रियते। कदाचित् आपाततः दुःखजनकमपि अग्रे सुखदं स्यादिति आशया अनुस्त्रियते अवलम्ब्यते च। क्वचित् दुःखजनकम् अपि अवलम्ब्यते इति दृश्यते। तत्र वस्तुतः जनस्य अविवेकः कारणम्। तत्र केन किं लप्स्यते। कस्य किं कारणम् इति स विवेक्तुम् असमर्थः। अत एव भ्रान्तः प्रवर्तते। विषं मृत्यकारणम् इति विद्वान् न कदापि विषं भुङ्क्ते। भुङ्क्ते च यदि जीवनं मरणादपि अधिकं दुःखजनकम् प्रतीयते।

सुखलिप्सोः भ्रान्तिनिवारणाय दर्शनं प्रवर्तते। सुखस्य स्वरूपं लक्षणं च प्रतिपादयितुम् दर्शनं प्रवर्तते। सुखस्य प्रकारान् निवेदयितुं दर्शनस्य प्रवृत्तिः। सुखस्य कारणानि उपस्थापयितुं दर्शनं प्रवर्तते। सुखस्य उपायान् विज्ञापयितुम् दर्शनं प्रवर्तते। दुःखम् किम् , तस्य कति प्रकाराः, तस्य कारणानि कानि, तस्य परिहारस्य उपायाः के इति बोधयितुम् दर्शनं प्रवर्तते। एतच्च प्रमाणप्रमेययोः प्रतिपादनेन सिध्यति। अतः सर्वेषु दर्शनेषु एतद्वयं प्रतिपाद्यते। प्रमा प्रमाता च प्रमेये एव अन्तर्भवति। तदङ्गभूतत्वेन अन्यत् सर्वं प्रसङ्गोपात्तम् च विव्रियते।

जीवश्च सुखस्य अधिकाधिकाम् मात्राम् वाञ्छति। अल्पेन न सन्तुष्यति। यदि निरन्तरम् नित्यं सुखम् सम्भवति तर्हि को वा न वाञ्छेत्। कानिचन दर्शनानि केवलम् अनित्यं सुखम् अस्ति इति प्रतिपादयन्ति। बाहुल्येन च नित्यम् अनित्यं च सुखमिति अभ्युपगच्छन्ति। तदेव विव्रियते अधः।

सुखं द्विविधम्। नित्यम् अनित्यं च। नित्यं सुखम् दर्शनभेदेन विविधम्। तत् जन्यम् नास्ति। न केनापि कारणेन तत् सुखम् उत्पद्यते। अनित्यम् सुखम् जन्यम् अस्ति। तस्य किमपि कारणम् अस्ति।

आस्तिकसमये अनित्यसुखस्य कारणं हि धर्मः। धर्मं विना सुखं नैव भवति। धर्मोऽपि जन्यः अस्ति। वेदविहितयागादिकर्मणः धर्मः जायते। पुण्यमिति तस्य नामान्तरम्। स च कश्चिद् गुणविशेषः। तद्धर्मस्य जनकः यागादिः। अतः तद्यागादिरपि धर्म उच्यते। अतः पुण्यम् धर्मः। धर्मजनकत्वात् कर्माणि अपि धर्मः इति स्थितिः।

दुःखस्य किमपि कारणं तु स्यादेव। सुखं वा दुःखं वा कारणं विना नैव उत्पद्येते। त्रिविधतापात्मकं दुःखं शास्त्रेषु उपवर्ण्यते। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः इति त्रिः शान्तिः अत एव क्रियते। सुखस्य किं कारणम् इति यथायथम् असन्दिग्धं च ज्ञानम् आवश्यकम्। तेन इष्टं यत् सुखं तस्य यत् साधनं तत्र निष्ठया प्रवृत्तिः भवेत्। किञ्च सुखस्य कति भेदाः सन्ति तदपि स्पष्टं जनो जानीयात्। तेन प्रवृत्तिः नियम्यते। इत्थम् 'इदं मदिष्टसाधनम्' इति ज्ञानम् प्रवृत्तिं प्रति कारणं भवति।

अर्थ्यते इति अर्थः। पुरुषस्य अर्थः पुरुषार्थः। अथवा पुरुषेण अर्थ्यते स पुरुषार्थः। अर्थात् पुरुषः नरो वा नारी वा यद् कामयते इच्छति अर्थयते स एव पुरुषार्थः।

पुरुषः सुखमेव अर्थयते। अतः सुखमेव पुरुषार्थः सकलप्राणिसाधारणः। सुखस्य प्रकाराः सन्ति। अतः एव पुरुषार्थस्य प्रकाराः सन्ति। नित्यसुखं मोक्षः कथ्यते। अनित्यसुखं कामः कथ्यते। इन्द्रियजन्या प्रीतिः आनन्दः इति कामः। कामस्य कारणं हि धर्मः कथ्यते। धर्मस्य साधनं हि अर्थः कथ्यते। अर्थो हि धर्मस्य सामग्री धनादिकम्। एवं धर्मार्थकाममोक्षाः चत्वारः पुरुषार्थाः सुप्रसिद्धा वैदिकसंस्कृतौ। तेषु काममोक्षौ मुख्यौ। कामस्य साक्षात् कारणं धर्मः। धर्मस्य प्रयोजकः अर्थः। कामलाभाय एव धर्मः अर्थः च सेव्येते नान्यार्थम्। अतः धर्मार्थौ गौणौ। मुख्ययोः काममोक्षयोः अपि मोक्षः नित्यः। अतः मोक्षः एव परमः पुरुषार्थः। अर्थः अनित्यः इति प्रत्यक्षेण ज्ञायते। इन्द्रियजन्यं सुखम् क्षणिकम् इति तदपि अनित्यमेव इति अनुभवसिद्धम्। अत एव अनित्यसुखस्य कारणं धर्मः अपि अनित्यः एव। न हि कारणसत्त्वे कार्याभावः भवति। अर्थात् कारणं यदि विद्यते तर्हि तस्य कार्यमपि स्यात्। कारणमस्ति किन्तु कार्यं नास्ति इति एवं न भवति। तत्र यदि कारणं नित्यम् अर्थात् सदा वर्तते तर्हि कार्यमपि नित्यमेव स्यात्। कार्यम् अनित्यं चेत् तत्कारणमपि अनित्यमेव। इत्थं धर्मस्य कार्यभूतः कामः अनित्यः चेत् तत्कारणभूतः धर्मः अपि अनित्यः एव।

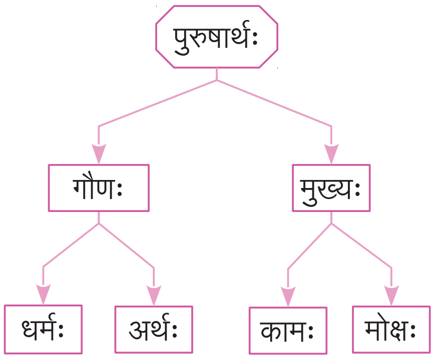

वेदान्ते श्रुतिः तदनुकूला युक्तिः अनुभवश्च इति एतत् त्रितयम् सदा प्रमाणत्वेन उपन्यस्यते।

कामादीनाम् अनित्यत्वे श्रुतिः प्रमाणम् - तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते। (अर्थः - इह अस्मिन् लोके धर्माधर्मकर्मनिर्मितः लोक्यते इति लोकः घटादिः यथा क्षीयते तथा लोकान्तरे पुण्यनिर्मितः लोकः स्वर्गादिः नश्यतीति।)

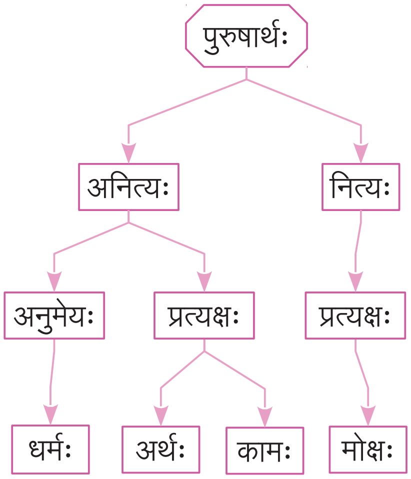

तथा च स्मृतिः - ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति। (गीता ९.२१) (अर्थः - ये पुण्यम् आसाद्य स्वर्गं गच्छन्ति ते विशालं विस्तीर्णं स्वर्गलोकं भुक्त्वा यदा तद्भोगजनकं पुण्यं क्षीणं भवति तदा मर्त्यलोकम् मनुष्यलोकं विशन्ति जनिं लभन्ते।) अत्र गीतोक्तेः इदं स्पष्टं यत् पुण्यं क्षीणं भवति। अर्थात् धर्मः पुण्यम् अनित्यम् अस्ति। अतः तज्जन्यम् सुखम् कामः अपि अनित्यः एव।

तथाहि युक्तिः - यत्कृतकं तदनित्यम् इति नियमः दृष्टानुमानोभयसिद्धः। धर्मः कर्मजन्यः। अतः अनित्यः। कामः धर्मजन्यः। अतः अनित्यः। धर्मलाभः कथं भवतीति जैमिनिमुनिप्रणीते धर्ममीमांसाशास्त्रे सविस्तरं वर्णितमस्ति। तत्र प्रथमं सूत्रम् - अथातो धर्मजिज्ञासा इति।

इत्थं सिद्धम् यत् मोक्षः एव परमः पुरुषार्थः। स च प्रमया सुलभः। अतः प्रमा का। तल्लाभस्य प्रमाणं किमिति जिज्ञासा। अतः सर्वेषु दर्शनेषु प्रमाणानि निरूप्यन्ते।

सिद्धं च पुरुषार्थप्रतिपादनाय तदुपायप्रतिपादनाय च दर्शनानां प्रवृत्तिः।

पुरुषार्थविषये केचित् श्लोका अत्र प्रदीयन्ते।

धर्ममूलः सदैवार्थः कामोऽर्थफलमुच्यते।
सङ्कल्पमूलास्ते सर्वे सङ्कल्पो विषयात्मकः।।(महा.)

सरलार्थः - चतुर्षु पुरुषार्थेषु अर्थः अन्यतमः। स धर्ममूलः अर्थात् धर्मस्य कारणम्। अर्थस्य फलम् कामः अर्थात् सुखम्। एते त्रयः अपि सङ्कल्पमूलाः अर्थात् संकल्पः एतेषां कारणमस्ति। कस्तर्हि संकल्पः। स हि विषयात्मकः। अर्थात् विषय एव संकल्पः।

धर्मश्चार्थश्च कामश्च जीविते फलम्।

एतत्त्रयमवाप्तव्यमधर्मपरिवर्जितम्।। (महा.)

सरलार्थः - जीविते जीवने फलम् त्रिविधम्। तद्धि धर्मः अर्थः कामः चेति। एतत्त्रयम् अवाप्तव्यम्। तत्र अवधेयम् यत् तद् अधर्मपरिवर्जितम् अस्तु इति।

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ। (गीता)

सरलार्थः - भूतेषु धर्ममार्गे प्रवृत्तिं प्रति कारणम् कामः अहम् वासुदेवः अस्मि हे भरतर्षभ। अर्थात् वेदविहिते आचारे जनं प्रेरयति, निषिद्धकर्मभ्यो वारयति, विधिमार्गे नियमाचरणे प्रेरयति स गुणविशेषः कामः, सन्निकृष्टविषयापेक्षया असन्निकृष्टेषु विषयेषु प्रवृत्तिहेतुः तृष्णारूपः।

धर्मं समाचरेत् पूर्वं ततो ह्यर्थं धर्मसंयुतम्।
ततः कामं चरेत् पश्चात् सिद्धार्थः स हि तत्परम्।। (महा.)

सरलार्थः - आदौ वेदतदनुकूलस्मृतिविहितम् कर्म कुर्यात्। तत् कर्म पुण्याख्यधर्मस्य जनकम्। इत्थम् स्वकर्मणा लब्धम् अर्थम् अर्थात् सुखसामग्रीम् अर्जेत्। तथा लब्धेन अर्थेन कामम् अश्नुयात्, सुखम् अनुभवेत्। इत्थम् कामतृप्तः विरक्तः च अन्ते सिद्धार्थम् मोक्षम् चरेत् इति।

पुण्यपापमयं देहं क्षपयन् कर्मसञ्चयात्।
क्षीणदेहः पुनर्देही ब्रह्मत्वमुपगच्छति।। (महा.)

सरलार्थः - देहस्य कारणं पुण्यं पापं च। तदुभयं कर्मणः जायते। कर्मजः संस्कारः एव कर्मसञ्चयः। स च फलोपभोगेन क्षयम् एति। निष्कामकर्मणा च क्षीणो भवति। इत्थं शास्त्रोक्तविधिना पुण्यपापयोः कारणरूपः कर्मसञ्चयः यदा क्षीणो भवति तदा देहधारणमपि क्षीणं भवति। तथा यस्य देहः क्षीणः स कल्मषरहितः निरञ्जनः शुद्धः पुण्यपापे विधूय ब्रह्मत्वम् उपगच्छति, मुक्तो भवति।

ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चित् शृणोति मे।
धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते।। (महा.)

सरलार्थः - बाहुद्वयम् ऊर्ध्वम् कृत्वा विरौमि उच्चैः वदामि। तथापि कोऽपि न शृणोति मम वचांसि। जनाः धर्मं विना अर्थं कामं च वाञ्छन्ति। उभयमपि धर्मसेवनेन सुलभम्। धर्माद् अर्थः कामः चेति उभयम् अपि लभ्यते एव। तथापि धर्मः कुतो न सेव्यते अनुष्ठीयते इति अहो दुःखम्। इयं व्यासदेवस्य उक्तिरस्ति।

सुखलिप्सूनां विभागः

बहुधा पूर्वमुक्तमेव यद् जन्तुः सुखं वाञ्छति। सुखस्य अधिकाम् मात्रां वाञ्छति। सुखं दीर्घकालं भवतु इति वाञ्छति। यद्यपि शरीरम् शीर्यते, नाशम् एति तथापि शरीरनाशः मा भवतु इति वाञ्छति। सशरीरः अमरः भवतु इति प्रबला इच्छा। शरीरनाशस्तु भवति एव। अतः शरीरनाशात् परम् अपि पुनः शरीरधारणमस्तु इति वाञ्छति। पौनःपुन्येन लभ्यमानं जन्म सुखमयमेव अस्तु इति वाञ्छति। केचित् तु तदपि बहुजन्मसु लभ्यमानं सुखम् अल्पम् मन्यन्ते। तत् सुखम् कर्मजन्यम्। अतः अनित्यम् इति मन्यन्ते। ईदृशसुखादपि विरक्ताः भवन्ति। जन्ममृत्युचक्रमेव कथं रोद्धुं शक्यते इति जिज्ञासन्ति। अतः चक्रस्यारम्भः कथं जातः। चक्रस्य प्रवर्तकः कः। चक्रस्य इष्टा गतिः कथं भवति। अनिष्टा गतिः कथं

भवति। तस्याः परिवर्तनं कथं भवति। गतिरोधः कथं भवति। इति एते समेऽपि प्रश्नाः मानवेषु बहूनाम् भवन्ति एव। अतः जीवानां दलत्रयं कल्पयितुं शक्यते।

प्रथमदलम् - एकमेव जन्म। तस्मिन् अधिकं सुखम् अधिककालम् कामयमानानाम्। ते चार्वाकाः।

द्वितीयदलम् - अधिकं सुखम् चिरकालम् जन्मजन्मान्तरेषु भवतु इति कामयमानानाम्। एते पूर्वमीमांसकाः।

तृतीयदलम् - जन्ममरणचक्रस्य विरामम् कामयमानानाम्। एते मुमुक्षवः।

पाठगतप्रश्नाः -२

१५. सर्वे प्राणिनः किमच्छन्ति।

१६. सर्वे प्राणिनः किं नेच्छन्ति।

१७. सुखं कतिविधम्। किं च तत्।

१८. किं नित्यसुखम्।

१९. किमनित्यं सुखम्।

२०. अनित्यसुखस्य कारणं किम्।

२१. दुःखस्य कारणं किम्।

२२. धर्मस्य कारणं किम्।

२३. अधर्मस्य कारणं किम्।

२४. प्रवृत्तिं प्रति किं ज्ञानं कारणं भवति।

२५. पुरुषार्थपदस्य व्युत्पत्तिः का।

२६. पुरुषार्थाः कति के च।

२७. गौणमुख्यभेदेन पुरुषार्थान् लिखत।

२८. मोक्षस्य परमपुरुषार्थत्वे को हेतुः।

२९. कामाख्यपुरुषार्थस्य अनित्यत्वे का युक्तिः प्रमाणम्।

३०. सुखलिप्सूनां नामानि लिखत।

३१. परमपुरुषार्थः कः।

(क) धर्मः (ख) अर्थः (ग) कामः (घ) मोक्षः

३२. नित्यः पुरुषार्थः कः।

(क) धर्मः (ख) अर्थः (ग) कामः (घ) मोक्षः

३३. कः पुरुषार्थः प्रत्यक्षः नास्ति, अनुमेयः अस्ति।

(क) धर्मः (ख) अर्थः (ग) कामः (घ) मोक्षः

३४. सामग्री इति अर्थकः पुरुषार्थः कः।

(क) धर्मः (ख) अर्थः (ग) कामः (घ) मोक्षः ।

१.५) दर्शनस्य मूलम्

ऊर्ध्वम् यथा उक्तम् तथा सुखस्य स्वरूपम् कारणम् च, जीवस्य स्वरूपम् गतिः च, संसारचक्रस्य स्वरूपम् कारणम् च, स्वाभीष्टसुखस्य उपायः च इति मुख्यत्वेन प्रतिपादनीयम् भवति। तत्र आस्तिकेषु दर्शनेषु जीवः सृष्टिः ईश्वरः ब्रह्म बन्धः मोक्षः मोक्षसाधनम् इति विषयाः प्रमेयाः। एतेषां भ्रमरहितं ज्ञानं जायताम् इत्यतः प्रमाणानि च प्रतिपाद्यन्ते।

सृष्टेः मूलम् किम्। सृष्टेः प्राक् का स्थितिः आसीत्। सत्यम् एकम् अनेकं वा इति इमे प्रश्नाः दर्शनेषु आलोच्यत्वेन गृह्यन्ते। तेषां समाधानद्वारा पुरुषार्थाः साध्यन्ते। ईदृशप्रश्नाः तेषाम् उत्तराणि च दर्शनस्य मूलम् अस्ति।

इत्थम् सर्वाणि दर्शनानि पुरुषार्थान् प्रतिपादयितुम् प्रवर्तन्ते। दर्शनभेदेन पुरुषार्थः भिन्नोऽपि भवितुम् अर्हति। पुरुषार्थस्य लाभः पुरुषार्थस्य तदुपायस्य च संशयविपर्ययवर्जितेन ज्ञानेन कर्तुं शक्यः। अतः स्वदर्शनानुसारं पुरुषार्थाः तदुपायाश्च दर्शनेषु प्रतिपाद्यन्ते। समग्रस्यापि विषयस्य कदाचित् साक्षात् पुरुषार्थप्रतिपादकत्वेन प्रकटनं क्रियते। कदाचित् प्रमाणप्रेमयादिरूपेण, क्वचित् पदार्थप्रतिपादनेन क्रियते। आस्तिकाः सर्वेऽपि श्रुतिम् प्रमाणत्वेन अङ्गीकुर्वन्ति। श्रुतौ दर्शनस्य मूलम् लभ्यते। श्रुतिषु ऋग्वेदः प्राथम्यं भजते। तत्र बहूनां देवतानां स्तुतिः परिलक्ष्यते। इन्द्रः अग्निः वरुणः सविता प्रजापतिः हिरण्यगर्भः देवी इत्यादीनि कानिचन उदाहरणानि।

निसर्गे जायमानानि बहूनि परिवर्तनानि सन्ति। यथा - वृष्टिः विद्युत् सूर्यः तदुदयास्तौ, चन्द्रः तदुदयास्तौ, वायुः, अग्निः, समग्रं विश्वम् इत्यादीनि। एतेषां परिवर्तनानां नियन्ता कश्चिद् अस्ति इति ऋग्वेदे आम्नातम्। एतेषां देवानां स्तुतिः ऋग्वेदे प्राधान्येन उपलभ्यते। तत्रैव एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति। (ऋ.वे. १.१६४.४६), (सत्यम् एकम् अस्ति। परन्तु विप्राः विभिन्नैः नामभिः प्रकटयन्ति।) पुरुष एवेदं सर्वम् (ऋ.वे.१०.९०.२) (इदं सर्वं विश्वम् वस्तुतः पुरुष एव।) नासदासीन्नो सदासीत् (ऋ.वे. १०.१२९.१) (सृष्टेः पूर्वम् असत् नासीत्। सत् नासीत्।) हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे (ऋ.वे. १०.१२१.१) (हिरण्यगर्भः प्रजापतिः अग्रे प्रपञ्चसृष्टेः प्राक् समवर्तत। मायाध्यक्षात् परमात्मनः सिसृक्षोः समजायत।) इत्यादिषु स्थलेषु सृष्टेः प्रागवस्था, सृष्टिः कस्मात् जाता, सृष्टेः प्रारम्भे कः जातः इत्यादयः बहवः विषयाः ऋग्वेदे लभ्यन्ते। उपनिषत्सु तु अयमेव विषयः प्रधानम् भवति। तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अद्भ्यः पृथिवी इति मन्त्रः सृष्टिक्रमम् आम्नाति। इत्थमयं ब्रह्माण्डसृष्टिप्रपञ्चः उपनिषत्सु लभ्यते। स च महान् विषयः। अतः तद्विषयकः विस्तरः अत्र न क्रियते। इत्थं सुस्पष्टं यद् दर्शनस्य मूलं वेदे एवास्ति।

१.६) भारतीयदर्शनस्य विशेषता

१.६.१) दर्शनानाम् व्यवहारयोग्यता

यावन्ति शास्त्राणि पुस्तकानि च जगति सृष्टानि सृज्यमानानि स्त्रक्ष्यमाणानि च सन्ति। तेषु प्रतिपादितः विषयः मानवस्य व्यवहारयोग्यो न वा इति विचारः निश्चप्रचं कर्तव्यः। तथैव कस्यापि दर्शनस्य जीवनोपयोगिता कियती, व्यावहारिकता कियती इति विचारं कृत्वैव तत्र जनः प्रेरितो भवति। यथा गणितस्य व्यवहारयोग्यता कियती इति चेद् उच्यते यद् यत्र गणना कर्तव्या तत्र गणितम् उपयोगि। वैद्यकशास्त्रस्य उपयोगिता कियती इति चेद् उच्यते यद् यदा शरीरं रोगग्रस्तं भवति तदा रोगनाशाय चिकित्साशास्त्रम्। एवं समेषापि शास्त्राणाम् विशिष्टम् अवदानं मानवजीवने भवति।

तत्र इह जन्म सुखकरं कर्तुं परजन्मापि सुखमयं कर्तुम् जन्ममृत्युरूपसंसारचक्रं च रोद्धुम् दर्शनशास्त्रं प्रवर्तते। अतः सुखमयचक्रस्य चक्रविरामस्य च प्रतिपादकत्वेन दर्शनम् अत्यन्तम् उपयोगि। न कोऽपि जन्तुः सुखं विना जीवति। अतः प्रतिपदम् दर्शनशास्त्रम् तस्य मार्गप्रदर्शकम्। यथा अपरिचितं स्थानं प्रति गन्तुम् प्रस्थितः मार्गे कञ्चित् पृच्छति 'पन्थानम् उद्दिशतु भवान्' इति। अन्यथा अनिष्टमार्गेण गच्छन् अनिष्टं स्थानं प्राप्नुयात्। तद्वदेव सुखलाभाय अपरिचितं मार्गम् अनुसरन् जनः दर्शनमेवाश्रयते निश्चयेन सुखलाभाय। इयती उपयोगिता दर्शनस्य। धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः इति सुभाषितमेव। अतः भारतीयदर्शनं तु भारतीयानां जीवनशैली एव। दर्शनोक्तानां सिद्धान्ताम् जीवने व्यवराहारार्थम् स्मृतिशास्त्राणि प्रवर्तन्ते। तेषु सविस्तरं विधिनिषेधादिकं प्रतिपाद्यते। यैः जीवने धर्मः परिपालितः, येषां जीवनं धर्मस्य आदर्शभूतं तादृशानां महामानवानां चरितं रामायणे महाभारते पुराणेषु काव्येषु च सुष्ठु परिलक्ष्यते। अत एव सिद्धान्ताः, तेषां व्यवहारोपयोगितया विधिनिषेधमुखेन प्रतिपादनं, दर्शनानुसारि जीवनं चेति त्रिस्तरीयं शास्त्रम् अपि स्पष्टम् उपलभ्यते भारते। रघुरामादीनां जीवने दर्शनं प्रतिबिम्बितमस्ति। इत्थं मानवाः दर्शनेषु सिद्धान्तान् पठेयुः, स्मृत्यादिषु विधिनिषेधान् जानीयुः, महात्मनां जीवने तस्य वास्तवायनं पश्येयुः। एतेन स्वजीवने दर्शनानुसारी व्यवहारः सुबोधः सुलभः सुकरः च भवति। इत्थम् भारतीयदर्शनानाम् व्यावहारिकता वर्तत एव, न सन्देहः।

१.६.२) अधिकारिभेदेन दर्शनभेदाः

मानवेषु नरो नारी चेति लैङ्गिकभेदः। आयुषा च शिशुः पौगण्डः युवकः वृद्धः इति भेदाः। सत्त्वरजस्तमांसि इति त्रयो गुणाः। गुणानां तारतम्यवशात् तामसिकः राजसिकः सात्त्विकः इति त्रयो भेदाः मानवानाम्। तत्रापि रजउपसर्जनीभूततामसिकः तमउपसर्जनीभूतराजसिकः सत्त्वोपसर्जनीभूतराजसिकः रजउपसर्जनीभूतसात्त्विकः इति भेदाः उपलभ्यन्ते। अत एव वर्णः आश्रमः चेति द्वेधा विभागः भारतीयसंस्कृतौ परिलक्ष्यते। वयसा आश्रमेषु विभक्ताः मानवाः। ते चाश्रमाः - ब्रह्मचर्य-गार्हस्थ्य-वानप्रस्थ-सन्न्यासाः। ब्रह्मचर्याश्रमे विद्योपासनम्। गृहस्थाश्रमे विषयोपासनम्। वानप्रस्थाश्रमे संयमेन तपआचरणम्। सन्न्यासाश्रमे च विधिना इहपरलोककामनात्यागपूर्वकं मोक्षसाधनम्। मानवानां सत्त्वादिगुणतारतम्येन ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रा इति चत्वारः वर्णाः स्वभावतः सिद्धाः न तु जन्मतः।

इत्थम् ब्राह्मणस्य चत्वारः आश्रमाः क्षत्रियस्य चत्वारः आश्रमाः, वैश्यस्य चत्वारः आश्रमाः तथैव शूद्रस्यापि। तमोगुणाधिक्यात् आश्रमव्यवस्थायाः कृते शूद्रः आत्मानं योग्यं न मन्यते। इत्थं मानवानाम् अष्टौ विभागाः भवन्ति।

एतेषु पुनः वैराग्यस्य तारतम्येन अर्थाद् मन्द-मध्यम-तीव्र-वैराग्यभेदेन विधौ निषेधे च भेदो वर्तते।

मानवानां तर्कविचारे, कर्मणि, भक्तौ ध्यानादौ च मनसः प्रवणताभेदेन चत्वारः भेदाः भवन्ति। तेन च ये तर्केण मीमांसां कर्तुम् प्रधानतया प्रवर्तन्ते ते ज्ञानयोगस्य अधिकारिणः। ये सकाम-निष्कामकर्मसु प्रवर्तन्ते ते कर्मयोगस्य अधिकारिणः। ये तावद् प्रेमास्पदस्य भगवतः प्रेम्णा पूजाम् उपासनां च कर्तुम् प्रकृत्या प्रवर्तन्ते ते भक्तियोगस्य अधिकारिणः। ये तावद् आसनप्राणायामध्यानादिषु नैसर्गिकीं प्रवृत्तिं अनुभवन्ति ते राजयोगिनः ध्यानयोगिनः इति वक्तुं शक्यते। यद्यपि सर्वेषु तर्क-कर्म-प्रेम-ध्यानादिकम् चतुष्टयम् अपि अस्ति तथापि यस्य प्राधान्यं भवति तस्य योग्यः, तस्य अधिकारी सः इति विभागः भवति। अयं तस्य बहुजन्मार्जितः स्वभावधर्मः स्वधर्मः पिण्डधर्मः च कथ्यते। अत एव गीतायां भगवान् श्रीकृष्णः अर्जुनं प्रति आह- स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः इति।

नरनरीभेदः, वयसा भेदः, गुणानां तारतम्येन भेदः, वैराग्यमात्रया भेदः, मनसः प्रवणतया भेदः इति मानवस्य बहुधा विभागाः सन्ति एव स्वतः सिद्धाः। अतः प्रोक्तानां समेषामपि विभागानां कृते सुखस्य उपायाः भिन्नाः सन्ति। ते सर्वेऽपि एकविधमेव सुखं न कामयन्ते। तमोगुणी निद्रया सुखम् ईहते। राजसिकः कर्मणा, सात्त्विकश्च ज्ञानलाभेन सुखम् ईहते। अतः मानवानाम् योग्यतायाम् भेदः अस्ति। यथा योग्यता तथा सुखलिप्सा। अत एव तथा सुखोपायस्य प्रेप्सा च। सर्वस्तरीयाणां मानवानां कृते उपायस्य उपदेशम् दर्शनं करोति। यद्यपि सर्वाणि दर्शनानि तथा प्रगल्भानि न सन्ति तथापि दर्शनस्य एव इदं कर्तव्यम् यद् शक्तिभेदाद् व्यक्तिभेदः, व्यक्तिभेदाद् अधिकारभेदः, अधिकारभेदाद् विधानभेदः इति।

अत एव दर्शनेषु विधानबाहुल्यं परिलक्ष्यते। क्वचित् एकस्य कृते यद् विधानं तद् अन्यस्य कृते निषिद्धम् अपि स्याद्। यथा उदररोगस्य औषधं शिरोरोगप्रशमनाय दीयते चेद् इष्टं तु न भवति, अनुचितमेव भवति। तथा एकस्य कृते दर्शनस्य यद् विधानम् अपरस्य कृते तद् हानिकरमपि भवितुमर्हति।

विषयस्यास्य सुबोधाय उदाहरणम् एकम् दीयते।

देहली इति गन्तव्यस्थलमस्ति। देहलीं प्रति गमनाय वायुमार्गः भूमार्गः रेलमार्गश्चेति त्रयो मार्गाः सन्ति। एतेऽपि पुनः विभिन्नेभ्यः स्थानेभ्यः देहलीं प्रति गमनाय नैके सन्ति। कश्चिद् देहलीं प्रति जिगमिषुः केन मार्गेण केन वाहनेन च गच्छेदिति प्रश्नः। यः खलु चण्डीगढे अस्ति, तस्य यावद् धनम् अस्ति तदनुसारं तेन विमान-रेलयान-वाहनादिकम् अवलम्ब्यते। परन्तु स उज्जयिनीम् आगत्य देहलीं गच्छतु इति तं प्रति उपदेशः अयुक्तः एव। तथैव यः खलु उज्जयिन्याम् अस्ति, स वाराणसीम् गत्वा देहलीम् गच्छतु इति वचनं वृथा भ्रामकं च वर्तते। यश्च नागपुरे वसति स चेन्नैनगरं गत्वा देहलीं गच्छतु इति अत्यन्तम् विपरीतः उपदेशः इति स्पष्टमेव। तद्वत् सर्वोऽपि मानवः पूर्वपूर्वजन्मसु अर्जितेन संस्कारेण प्रभावितः स्वमार्गे पुरःसरन् मोक्षस्य समीपे दूरे वा वर्तते। एवञ्च मोक्षस्य नैके मार्गाः सन्ति। तेषु

कस्मिंश्चिद् मार्गे अस्ति। अतः यः येन मार्गेण प्रस्थितः, यावद् दूरं चागतः, ततः अग्रे गच्छतु इति एव उपदेशः साधीयान्। स एव उपदेशः श्रेयस्करः। इत्थम् मार्गभेदेन मार्गे स्थितिभेदेन च बहुविधाः उपदेशाः स्युरेव इति न आश्चर्यम्। यदि तथा उपदेशाः न स्युः तर्हि आश्चर्यम् यद् बहूनां रोगाणाम् एकमेव औषधं कथमिति। विविधाकारकाणां जनानां कृते एकाकारकमेव परिधेयं वस्त्रं कथमिति।

१.६.३) पूर्वपक्षोत्तरपक्षरूपेण मतपरिशुद्धिः

दर्शनं दूरदृष्टिं भविष्यद्दृष्टिम् अन्तर्दृष्टिं च प्रददाति। जीवनयापनस्य मार्गम् उपदिशति शिक्षयति च। काले काले मतिभेदाद् व्युत्पत्तिभेदात् च मतभेदाः भवन्ति विद्वत्सु अपि। यदैव मतभेदो भवति तदा किं मतं साधु इति निर्णयाय कश्चित् पन्थाः आवश्यकः एव। स च पन्थाः शास्त्रार्थरूपेण अङ्गीकृतः। शास्त्रार्थः वादविवादस्य कश्चित् सर्वसम्मतः उपायः। तत्र युक्तिः प्रधानम् भवति। पूर्वपक्षः स्वमतम् उपस्थापयति। उत्तरपक्षः यथासामर्थ्यम् युक्त्या तस्य खण्डने प्रवर्तते। तत्र क्रमशः द्वयोः पक्षयोः वाक्यप्रबन्धः भवति। अयं वाक्यप्रबन्धः कथा कथ्यते। अतः भारतीयदर्शनस्य वैशिष्ट्यमिदं यद् युक्त्या मतस्य परिशुद्धिः क्रियते। किमपि मतं बलाद् न ग्राह्यते। यदि वादिप्रतिवादिनोः समयभेदाद् एकत्र वादः न सम्भवति तदा सति दोषे पूर्वलिखितस्य ग्रन्थस्य खण्डने परवर्तिनः विद्वांसः प्रवर्तन्ते।

१.६.४) धर्माद् दर्शनं न अपेतम्।

धर्मशास्त्रम् दर्शनं चेति विभागः भारतेऽपि दृश्यते। पाश्चात्यदेशेषु द्वयोः कोऽपि सम्बन्धः नास्ति एव। धर्मशास्त्रं जीवने अवलम्ब्यते। दर्शनं केवलं कस्यचित् बुद्धितः प्रसृतं चिन्तनम् इति एतावन्मात्रम् अस्ति। दर्शनस्य धर्मशास्त्रे प्रभावः नास्ति, मानवजीवने तु नास्ति एव। परन्तु न तथा भारतीयदर्शनानाम्। भारतीयदर्शनैः यल्लक्ष्यं निश्चीयते तस्य लाभाय एव धर्मशास्त्रं प्रवर्तते। मानवजीवनम् अपि दर्शनप्रोक्तस्य लक्ष्यस्य सिद्ध्यर्थं नियन्त्रितं भवति। अतः भारतीयदर्शनं धर्माद् जीवनाद् वा अपेतं भिन्नम् नास्ति। दर्शनं धर्मशास्त्रम् जीवनम् इति समग्रम् एकं सूत्रम्। एकस्य पूरकम् अपरम्। एकस्य साधकम् अपरम् इति। अयं महान् भेदः पाश्चात्यदर्शनाद् भारतीयदर्शनस्य।

पाठगतप्रश्नाः

३५. दर्शनस्य प्रतिपाद्याः विषयाः स्थूलतया के भवन्ति।

३६. भारतीयदर्शनानि व्यवहारयोग्यानि न वा।

३७. दर्शनस्मृतिपुराणादिभिः किं क्रियते।

३८. भारतीयदर्शनस्य धर्मे प्रभावः अस्ति न वा।

३९. अयमाश्रमः।

(क) संन्यासः (ख) ब्राह्मणः (ग) तमः (घ) क्षत्रियः

४०. अयं वर्णः।

(क) ब्रह्मचर्यम् (ख) गृहस्थः (ग) क्षत्रियः (घ) सत्त्वम्

४१. अयं न गुणः

(क) सत्त्वम् (ख) शूद्रः (ग) रजः (घ) तमः

१.७) दर्शनेषु मतभेदस्य कारणम्

मतभेदस्य बहूनि कारणानि सन्ति। तत्र उदाहरणद्वारा किञ्चिद् प्रकट्यते।

दार्शनिकानाम् सामर्थ्यभेदात् दर्शनेषु कलहः -

केचिद् अन्धाः गजं द्रष्टुं गताः। तेषु कश्चित् गजस्य पुच्छं स्पृष्ट्वा वदति यद् गजः मार्जनी इव। कश्चिद् पादं स्पृष्ट्वा वदति यद् गजः स्तम्भ इव। अपरः कर्णं स्पृष्ट्वा निर्णयति यद् गजः शूर्पः इव। इत्थम् सर्वेऽपि अन्धाः गजस्य कंचिद् अवयवं स्पृष्ट्वा निर्णीतवन्तो यद् गजः ईदशः एव इति। यदा तैः परस्परम् आलापः कृतः तदा तेषु विवादः समुत्पन्नः। प्रत्येकम् अन्धानां मतं यद् गजः स्वेन यथा अनुभूतः तथैव वर्तते नान्यथा। एतेषु कलहस्य कारणं सुस्पष्टमेव। कलहस्य वैयर्थ्यमपि सुस्पष्टमेव। तथैव सत्यान्वेषणे रताः सत्यस्य केनचिद् उपायेन किञ्चिद् अनुभवं प्राप्य निर्णयन्ति यद् इदमेव अन्तिमं सत्यम्, सत्यम् इतः अन्यथा भवितुं नार्हति इति। अतः एव दार्शनिकेषु कलहः। यथा अन्धाः स्वचाक्षुषदोषेण दुष्टा गजस्य वास्तविकस्वरूपं नावगच्छन्ति तथा कलहरताः स्वसामर्थ्याभावात् सत्यवस्तु बोद्धुम् असमर्थाः। सत्यमेकमेव भवति। मतभेदेन न भिद्यते। मतभेदेन पन्थाः भिद्यते। यावन्ति मतानि तावन्तः पन्थानः। सत्यं तु एकमेव।

अधिकारिभेदाद् दर्शनेषु कलहः

ऊर्ध्वम् अधिकारिभेदः संक्षेपेण निरूपितः। अधिकारिभेदादपि सत्यस्य प्रतिपादने भेदः वर्तते। सत्यं दुर्बोधम् मन्दबुद्धीनाम्। अतः तेषाम् कृते उपयोगि सरलं रूपम् प्रतिपाद्यते शास्त्रेषु। इत्थं प्रतिपादनम् आपाततः परस्परविरुद्धं प्रतिभाति। तथापि तद् उपासकानां सौकर्याय कल्पनम्।

शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते।
अनागमविकल्पा तु स्वयं विद्योपवर्तते॥ (वाक्यपदीयम् २.२३३)
उपायः शिक्षमाणानां बालानां चोपलालनाः।
असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते॥ (वाक्यपदीयम् २.२३८)

सरलार्थः - विभिन्नेषु शास्त्रेषु विभिन्नाः प्रकियाः सन्ति। तासु अविद्या एव उपवर्ण्यते। तथापि ताभिः अविद्याभिः विद्या स्वयं प्रकटीभवति। अतः अविद्या एव विद्योपायः।

वर्णिताः उपायाः शास्त्राणि उपलालनाः प्रतारणा इव सन्ति। उपलालनं क्रीडनकम्। शिशूनां मनोरञ्जनाय किमपि क्रीडनकं दीयते तद्वदेते उपायाः सन्ति। यस्मात् तत्र असत्यरूपे शास्त्रप्रक्रियामात्रे अर्थे स्थित्वा अर्थात् तेषाम् अवलम्बनेन सत्यस्य समीहनं प्राप्तिः भवतीति। अन्यच्च-

चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्फलस्याशरीरिणः।
उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना॥ (श्रीरामपूर्वतापिन्युपनिषद् १.७)

सरलार्थः - ब्रह्म चिन्मयम् अद्वैतं निष्फलम् शरीररहितं चास्ति। तथापि उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्म मत्स्यकूर्मादिरूपेण विविधरूपाणि धृत्वा आविर्भवति, अवतरति।

अतः सिद्धं यद् अधिकारिभेदेन उपायभेदाः सन्ति। परन्तु एषा व्यवस्था अल्पबुद्धिभिः नावगम्यते। अतः व्यवस्थायां दोषम् पश्यन्तः परस्परं कलहरताः सन्तः अशान्तिमेव जगति तन्वन्ति।

यथा शिक्षणव्यवस्थायाम् प्रथमकक्षातः स्नातकोत्तरकक्षां यावद् विभागा वर्तन्ते। तत्रापि बहवः विषयाः, बहवः शाखाश्च। प्रथमकक्षादिरूपेण विभागः बालानां वयसा कृतः। विषयभेदः शाखाभेदः च रुचिभेदात् बालस्य ग्रहणधारणसामर्थ्यभेदाच्च कृतः। परन्तु प्रथमवयस्कं शिशुं द्वादशीं कक्षां योऽपि प्रवेशयति तर्हि स मूर्खः हास्यतां गच्छति। शिशुं तद्वयसः कृते योग्यामेव कक्षां प्रवेशयेत्। अत्र निम्नकक्षासु विषयस्य प्रतिपादनाय अवलम्बिताः नैके उपायाः वस्तुतः असत्याः एव। परन्तु अध्ययने सौकर्यं जनयन्ति, अतः तेषाम् उपयोगिता। तद्वद् दर्शनेषु अपि अस्ति। परन्तु तां व्यवस्थां बोद्धुम् असमर्थाः कलहं कुर्वन्ति।

१.८) दर्शनेषु साम्यम्

दार्शनिकेषु नैके मतभेदाः सन्ति। तथापि साम्यमपि बहु वर्तते। विरोधस्य यावन्ति कारणानि सन्ति ततोऽप्यधिकानि मेलनस्य सन्ति। अतः साम्यस्थलानि कानिचन द्रष्टव्यानि।

१. दुःखम् - सर्वदर्शनसम्मतानि मतानि दुःखम् अस्ति इति मन्यन्ते। जन्म जरा रोगः मृत्युः इति जीवने सर्वत्र दुःखमस्ति एव। तत्परिहारेच्छा जीवानाम् अस्ति। परिहारस्य उपायाः सन्ति। चार्वाकान् विहाय अन्ये सर्वे अङ्गीकुर्वन्ति यद् दुःखस्य समूलोच्छेदः सम्भवति। एवञ्च दुःखस्य मूलम् तृष्णा। तृष्णाक्षये दुःखनाशः भवतीति।

२. सुखम् - सकलजन्तुः सुखम् इच्छति। सुखस्य उपायप्रतिपादनमेव दर्शनस्य कर्तव्यम्। सुखलाभाय सुखोपायाः ज्ञातव्याः। सुखज्ञानं सुखोपायज्ञानं च प्रमाणाधीनमस्ति। अतः प्रमाणानि अपि प्रतिपादनीयानि। तथाहि - अनित्यम् असुखं लोकम् इमं प्राप्य भजस्व माम्॥ (गीता) अर्थात् लोकः अनित्योऽस्ति, सुखहीनश्चास्ति। अतः अस्मिन् लोके जन्म लब्धं चेत् भगवदुपासनं कुरु इति। अतः समेषां सुखमस्तु इति परममूलं प्रयोजनम् उद्दिश्य सर्वाणि दर्शनानि प्रवर्तन्ते।

३. जीवः - जीवः अस्ति। जीवस्वरूपविषये दर्शनेषु तेषु मतभेदाः सन्ति। जीवः देहातिरिक्तः अस्ति इति अभ्युपायः। जीवस्य तस्य बन्धः अस्ति। बन्धात् मोक्षः भवितुमर्हति, भवति च। मोक्षस्य साधनमस्ति। दर्शनेषु जीवस्वरूपविषये बन्धमोक्षयोः स्वरूपविषये मोक्षसाधनविषये च मतभेदाः सन्ति। चार्वाकमते तु देह एव जीवो न तु ततो भिन्नः, न बद्धः न मुक्तः इति च।

४. ईश्वरः - चार्वाकं बौद्धं च विहाय अन्यानि दर्शनानि अभ्युपगच्छन्ति - जगतः सृष्टिकर्ता कश्चिद् ईश्वरः अस्ति। स एव नियन्ता अस्ति। स एव संहारकर्ता अस्ति। दर्शनेषु ईश्वरस्वरूपविषये मतभेदाः सन्ति। सृष्टिप्रक्रियाविषये मतभेदाः सन्ति।

५. ऋतम् - जगतः प्रचलनम् नियमबद्धमस्ति। स नियमः ऋतम् इति उच्यते। अस्य नियमस्य अतिक्रमणं न केनापि कर्तुं शक्यम्। यद्यपि बौद्धाः जैनाश्च नियमस्य नाम ऋतमिति न मन्यन्ते परन्तु तादृशं नियममभ्युपगच्छन्ति। चार्वाकाः ऋतं न मन्यन्ते।

६. परमपुरुषार्थः - मोक्षस्वरूपविषये मतभेदाः सन्ति। तथापि मोक्ष एव परमपुरुषार्थः इति सर्वमतैक्यमस्ति। अतः सर्वाणि दर्शनानि पुरुषार्थपराणि। पुरुषार्थविषये तेषु मतभेदाः सन्ति।

७. अविद्या - अविद्या एव दुःखहेतुः इति। अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः इति गीतोक्तिः। अर्थात् ज्ञानम् अज्ञानद्वारा आवृतम् अस्ति। अतः जनाः मोहग्रस्ताः भवन्तीति। चार्वाकाः अविद्यां निराकुर्वन्ति।

८. कर्मवादः - यथा कर्म तथा फलम् इति कर्मवादस्य मूलस्वरूपम्। एकस्मिन् जन्मनि कृतम् कर्म परजन्मसु फलं प्रसूते इति। आसक्तिः कर्ममूलम्। आसक्तो जन्तुः यद् यत् कर्म करोति तस्य कर्मणः फलम् भोक्तुम् उपयुक्तं देहम् धरति। मुक्तिलाभात् प्राक् इदं देहात् देहान्तरगमनरूपं चक्रम् अनिरुद्धं प्रवर्तते। कर्मणः सुफलम् कुफलम् चास्तीति मन्यन्ते। अर्थात् कर्मसिद्धान्तम् अभ्युपगच्छन्ति। जन्ममरणरूपं संसारचक्रम् अङ्गीकुर्वन्ति। स्थूलशरीरे जीवः वसति। स च मरणोत्तरं भिन्नं शरीरम् आश्रयते फलप्रसवाय इति ऊररीकुर्वन्ति। चार्वाकाः कर्मवादं नाङ्गीकुर्वन्ति।

९. युक्तिः - दर्शनानि युक्तौ प्रतिष्ठितानि सन्ति। साधकबाधकयुक्तिप्रयोगपुरःसरमेव किमपि मतम् अङ्गीक्रियते। एवञ्च कस्यापि मतस्य अङ्गीकारात् पूर्वं तस्य खण्डनादिषु प्रवर्तन्ते दार्शनिकाः। अतः दार्शनिकेषु खण्डनमण्डनपरम्परा अस्ति इति विशिष्टं साम्यं समेषु। कस्यापि मतस्य खण्डनात् पूर्वं तस्य सम्यग् उपस्थापनं कुर्वन्ति विद्वांसः।

१०. दर्शनस्य व्यावहारिकता - दर्शनेन प्रतिपाद्यमानानां तत्त्वानां जीवनोपयोगिता अस्ति न वेति भारतीयदर्शनेषु साम्यमस्ति। यदि जीवनोपयोगि न स्यात् तर्हि तथा मतम् नाभ्युपगच्छन्ति। चार्वाका अपि स्वस्य दर्शनस्य व्यावहारिकताम् अहमहमिकया प्रतिपादयन्ति। ते वदन्ति यत् लोके चार्वाकमतम् स्वतः प्रसरति। अतः इदं लोकायतं मतमिति। भारतीयदर्शनानां प्रात्यहिकजीवने व्यावहारिकता नूनमस्ति। किमपि दर्शनं वचनामात्रम् नास्ति।

११. चार्वाकान् विहाय सर्वेऽपि ओङ्कारम् अङ्गीकुर्वन्ति। ओम् मणिपद्मे हूम् इति बौद्धानां सुप्रसिद्धः मन्त्रः। जैनास्तु - ओम् एकाक्षरं पञ्चपरमेष्ठिनामादिपदम्। तत्कथमिति चेत् - अरिहन्ता असरीरा आयरिया तह उवज्झाया मुणियां। इति ओङ्कारम् परमेष्ठिनः आदिपदम् इति अङ्गीकुर्वन्ति। आस्तिकास्तु सर्वेऽपि अङ्गीकुर्वन्ति एव।

१२. चार्वाकान् विहाय अन्ये सर्वेऽपि पूजाम्, मालया मन्त्रजपम्, तीर्थाटनम्, तीर्थेषु स्नानम्, मन्द्रिराणि च अङ्गीकुर्वन्ति। पापं पुण्यं स्वर्गः देवताः च सन्ति इति अङ्गीकुर्वन्ति।

१३. प्रमाणानि - चार्वाकमते सुखं सुखोपायाः च केवलं प्रत्यक्षप्रमाणगम्याः। अन्येषां मतम् अग्रे प्रमाणालोचनावेलायां स्फुटीभविष्यति।

१४. सर्वाणि दर्शनानि प्रमाणानां साहाय्येन सत्यान्वेषणे प्रवर्तन्ते। तानि प्रमाणानि अग्रे प्रतिपादयिष्यन्ते।

१५. मतप्रवर्तकाः आचार्याः - चार्वाकमतस्य प्रवर्तकः देवगुरुः बृहस्पतिः स्वयम् आस्तिकः एव। गौतमबुद्धः वैदिककुलीयस्य महाराजस्य शुद्धोदनस्य पुत्रः आसीत्। गौतमः गृहत्यागानन्तरं बहुकालं यावत् तदानीन्तनीयेषु बहुषु सम्प्रदायेषु जीवनं यापितवान्। अतः तस्मिन् वैदिकसंस्काराः आसन्। बहुभ्यः सम्प्रदायेभ्यः यदुचितं तत् तेन संगृहीतमेव। ध्यानस्य मार्गाः तेन ज्ञाताः। तेषु सम्प्रदायेषु तप आचरितम्। तेन तस्य चित्तं शुद्धम् अभवत्। अतः अन्ते अल्पप्रयासेन सिद्धिं लब्धवान्। प्रतिपादितवान् च – आत्मदीपो भव इति। जैनधर्मस्य चतुर्विंशतौ तीर्थंकरेषु भगवान् महावीरः मगधराजस्य क्षत्रियकूलीयस्य सिद्धार्थमहाराजस्य पुत्रः आसीत्। तस्य मातुः नाम त्रिशला, पत्न्याः नाम यशोदा इति। तपस्यया कैवल्यं प्राप्य धर्मप्रवचनं चकार। जैनधर्मस्य ऋषभः अजितनाथः अरिष्टनेमिः इति त्रयाणां तीर्थंकराणां नामानि यजुर्वेदे लभ्यन्ते।

पाठगतप्रश्नाः

४२. गौतमबुद्धस्य पितुः नाम किम्।

४३. महावीरस्य पितुः नाम किम्।

४४. एते दार्शनिकाः ओङ्कारं नाङ्गीकुर्वन्ति।

(क) चार्वाकाः (ख) जैनाः (ग) बौद्धाः (घ) सांख्याः

१.९) दर्शनशास्त्रस्य प्रकाराः

कति दर्शनानि इति निर्णयो दुष्कर एव। गुणरत्नो मणिरत्नः चेति जैनपण्डितौ मन्वाते यत् दर्शनस्य संख्या स्वरूपं च निर्धारयितुं न शक्यते। नैको मुनिर्यस्य मतं प्रमाणम् इति महाभारते युधिष्ठिरस्य वचः। दर्शनसंख्या ३६३ इति केचिद्। विभिन्नमतानुसारेण दर्शनसंख्या प्रदर्श्यते -

सम्मतितर्कमतम्

दर्शनानि ३६३। तेषु क्रियावादिनः १८०, अक्रियावादिनः ८४, आज्ञावादिनः ६७, वैनयिकाः ३२ इति। मतमिदम् नाद्रियते बहुभिः।

सर्वसिद्धान्तसंग्रहमतम्

१)अक्षपादः (गौतमः) २) कणादः ३) कपिलः ४) जैमिनिः ५) व्यासः ६) पतञ्जलिः ७) बृहस्पतिः ८) आर्हतः ९) बुद्धः इति आचार्यनामानि उल्लिख्य तेषां दर्शनानि नव इति उक्तम्। तत्रापि भाट्टप्राभाकरमुरारिमिश्रभेदेन जैमिनीयाः मीमांसकाः त्रिविधाः। बौद्धाश्च माध्यमिक-योगाचार-सौत्रान्तिक-वैभाषिकभेदेन चतुर्धा। श्रीमद्भागवते अवधूतमार्गोऽपि परिलक्ष्यते।

अग्निपुराणमतम्

१)तर्कशास्त्रम् २)क्षणभङ्गवादः ३)भूतचैतन्यवादः ४)स्वप्रकाशज्ञानवादः (प्राभाकराः वेदान्तिनश्च) ५) अनेकान्तवादः (जैनाः) ६) शैवसिद्धान्तः ७) वैष्णवमतम् ८) शाक्तसिद्धान्तः ९) सौरसिद्धान्तः १०) ब्राह्मसिद्धान्तः ११) सांख्यसिद्धान्तः

महाकविराजशेखरमतम् -

१) नैयायिकम् २) वैशेषिकम् ३) जैनम् ४) बौद्धम् ५) सांख्यम् ६) मीमांसकम् ७) चार्वाकम् चेति काव्यमीमांसायां राजशेखरो मनुते।

षड्दर्शनसमुच्चयमतम्

१) बौद्धम् २) नैयायिकम् ३) सांख्यम् ४) जैनम् ५) वैशेषिकम् ६) जैमिनीयम् चेति।

सर्वदर्शनसंग्रहमतम्

१) चार्वाकम् २) बौद्धम् ३) जैनम् ४) रामानुजम् ५) पूर्णप्राज्ञम् ६) नाकुलीशपाशुपत्यं दर्शनम् ७) शैवदर्शनम् ८) प्रत्यभिज्ञादर्शनम् ९) रसेश्वरम् १०) वैशेषिकम् ११) न्यायः १२) जैमिनीयम् १३) पाणिनीयम् १४) सांख्यम् १५) योगः १६) शंकरमतम्

वैदिकेषु अपि तर्कप्रधानशाखा शब्दप्रधानशाखा इति विभागोऽपि सुगमः। येषां नये वेदस्य प्रामाणिकता तर्केण सिद्ध्यति तानि तर्कप्रधानानि दर्शनानि। यथा - न्यायदर्शनं वैशेषिकदर्शनं सांख्यं योगः चेति तर्कप्रधानानि। पूर्वमीमांसा उत्तरमीमांसा इति शब्दप्रधानानि।

इत्थम् विविधेषु ग्रन्थेषु आचार्याः भिन्नशैलीम् अवलम्ब्य दर्शनसंख्यां प्रदर्शयन्ति। अति प्रचलितानि, बहुधा सम्मतानि दर्शनानि अधः दीयन्ते।

१.९.१) दर्शनविभागः

भारते आस्तिकनास्तिकभेदेन दर्शनानां द्वेधा विभागः क्रियते। किमास्तिकत्वं किं वा नास्तिकत्वम्। वेदस्य प्रामाण्यं यानि दर्शनानि अङ्गीकुर्वन्ति तानि आस्तिकदर्शनानि। यानि च वेदस्य प्रामाण्यं नाङ्गीकुर्वन्ति तानि नास्तिकदर्शनानि इति विभागः सुबोधः। वेदप्रतिपाद्यं स्वीकुर्वन्ति, समर्थयन्ति, विदधति तानि आस्तिकदर्शनानि। यानि वेदप्रतिपाद्यस्य विरोधं कुर्वन्ति तानि नास्तिकदर्शनानि। नास्तिको वेदनिन्दकः इति मनुमुनिः।

त्रीणि नास्तिकदर्शनानि। षड् आस्तिकदर्शनानि।

नास्तिकदर्शनानि हि - १) चार्वाकदर्शनम् २) जैनदर्शनम् ३) बौद्धदर्शनम्। बौद्धदर्शनस्यापि चत्वारो भेदाः सन्ति। तथाहि १) माध्यमिकदर्शनम् २) योगाचारदर्शनम् ३) सौत्रान्तिकदर्शनम् ४) वैभाषिकदर्शनम् इति। इत्थम् आहत्य नास्तिकदर्शनानि षड् भवन्ति।

षड् आस्तिकदर्शनानि हि - १) न्यायदर्शनम् २) वैशेषिकदर्शनम् ३) सांख्यदर्शनम् ४) योगदर्शनम् ५) पूर्वमीमांसादर्शनम् ६) उत्तरमीमांसादर्शनम् इति। अत्र उत्तरमीमांसापदेन वेदान्तदर्शनं बोध्यते।

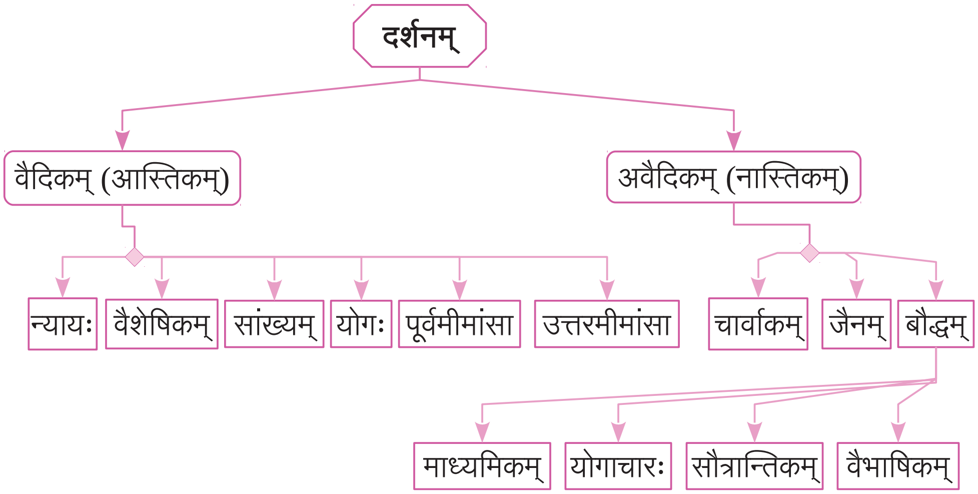

तत्र गौतमेन न्यायदर्शनं, कणादेन वैशेषिकदर्शनं, कपिलेन सांख्यं, पतञ्जलिना योगदर्शनं, जैमिनिना पूर्वमीमांसा, व्यासेन वेदान्तदर्शनं च प्रणीतम्। तच्च वेदान्तदर्शनं व्यासप्रणीतम् एकमपि बहुभिः विद्वद्भिः द्वैत-अद्वैत-विशिष्टाद्वैत-शुद्धाद्वैतप्रभेदेन नानाविधं यथा बुद्धस्य एकस्य उपदेशकत्वेऽपि विनेयानां बुद्धिवैचित्र्यात् स्वस्वबुद्ध्यनुसारिपदार्थकल्पनया योगाचार-माध्यमिक-सौत्रान्तिक-वैभाषिकभेदा उपजाताः। एवं वेदान्तस्यापि।

षड् दर्शनानि मेऽङ्गानि पादौ कुक्षिः करौ शिरः।
तेषु भेदन्तु यः कुर्यादङ्गच्छेदको हि सः॥
एतान्येव कुलस्यापि षडङ्गानि भवन्ति हि।
तस्मान्मदात्मकं कौलमहं कौलात्मकः प्रिये॥

भावार्थः - शिवः पार्वतीं प्रति आह- एतानि षड् दर्शनानि मम अङ्गानि इव सन्ति। यथा शरीरे पादौ कुक्षिः करौ शिरः इत्येनानि अङ्गानि भवन्ति तद्वद्। अर्थात् एकैकम् अपरस्य पूरकम् अस्ति न तु विरुद्धम्। अपि च यथा समेषामपि अङ्गानाम् विशिष्टा उपयोगिता तथैव दर्शनानाम् अपि विशिष्टा उपयोगिता अस्ति। पादयोः कार्यं शिरः न करोति, नापि शिरः कार्यं पादौ कुरुतः। तथैवात्रापि बोध्यम्।

अत एव एषु अङ्गेषु भेदः अस्ति इति यः चिन्तयति स तु अङ्गच्छेदकः इव। अर्थात् किमपि अङ्गम् अनुपयोगि इति मत्वा तस्य छेदं यथा मूढः कुर्यात् तथैवात्रापि।

प्रणेता	दर्शनम्
बृहस्पतिः	चार्वाकम्
महावीरः	जैनम्
गौतमबुद्धः	बौद्धम्
कपिलः	सांख्यम्
पतञ्जलिः	योगः
कणादः	वैशेषिकम्
गौतमः	न्यायः
जैमिनिः	पूर्वमीमांसा
बादरायणव्यासः	उत्तरमीमांसा (वेदान्तः)

जगति दर्शनस्य यः अल्पोऽपि विचारः प्रसृतः तस्य आद्याचार्यः महर्षिः कपिल एव। कपिलस्य उल्लेखः वेदेऽपि समुपलभ्यते। यथा - ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येत् इति। स जन्मना सिद्धः आसीत्। अतः कपिलं श्रद्धया स्मृत्वा नत्वा च दर्शनाध्ययने प्रवर्तितव्यम्। समग्रं जगत् कपिलस्य ऋणि वर्तते।

पाठगतप्रश्नाः

४५. अग्निपुराणे कति दर्शनानि उल्लिखितानि।

४६. सर्वदर्शनसंग्रहकारमतेन कति दर्शनानि।

४७. आर्हतदर्शनस्य प्रणेता कः।

(क) कणादः (ख) गौतमबुद्धः (ग) महावीरः (घ) अक्षपादः

४८. अक्षपादस्य अपरं नाम किम्।

(क) कणादः (ख) गौतमबुद्धः (ग) महावीरः (घ) गौतमः

४९. पूर्वमीमांसाप्रणेता कः।

(क) कणादः (ख) गौतमबुद्धः (ग) महावीरः (घ) जैमिनिः

५०. कपिलप्रणीतं दर्शनं किम्।

(क) न्यायः (ख) वैशेषिकम् (ग) पाशुपतम् (घ) सांख्यम्

५१. बृहस्पतिप्रणीतं दर्शनं किम्।

(क) न्यायः (ख) वैशेषिकम् (ग) पाशुपतम् (घ) चार्वाकम्

५२. समेषामपि दर्शनानाम् आद्यः आचार्यः कः।

(क) कणादः (ख) व्यासः (ग) गौतमः (घ) कपिलः

१.१०) प्रमाणानि

किं दर्शनं कति प्रमाणानि उररीकरोतीति संक्षेपेण उच्यते। तथाहि कारिकाः -

प्रत्यक्षमेकं चार्वाकाः कणाद-सुगतौ पुनः। (आर्हताः प्रत्यक्षमनुमानं चेति)

अनुमानं च तच्चापि साङ्ख्याः शब्दं च ते उभे॥

न्यायैकदेशिनोऽप्येवमुपमानं च केचन।

अर्थापत्त्या सहैतानि चत्वार्याह प्रभाकरः॥ (माध्वाः प्रत्यक्षं शब्दश्चेति)

अभावषष्ठान्येतानि भाट्टा वेदान्तिनस्तथा।

संभवैतिह्ययुक्तानि तानि पौराणिका जगुः॥

सरलार्थः - चार्वाकाः प्रत्यक्षम् इति एकमेव प्रमाणम् अभ्युपगच्छन्ति। काणादाः वैशेषिकाः, बौद्धाः शाक्याः, आर्हताः जैनाः च प्रत्यक्षम् अनुमानं चेति प्रमाणद्वयम् अभ्युपगच्छन्ति। सांख्याः नैयायिकाः च प्रत्यक्षम् अनुमानं शब्दः चेति प्रमाणत्रयम् अभ्युपगच्छन्ति। केचित् नैयायिकाः तु उपमानमपि अङ्गीकुर्वन्ति। इत्थं नैयायिकाः चत्वारि प्रमाणानि स्वीकुर्वन्ति इति प्रसिद्धिः। मीमांसकैकदेशिनः प्राभाकराः प्रत्यक्षम् अनुमानम् उपमानं शब्दः अर्थापत्तिः इति पञ्च प्रमाणानि प्रस्तुवन्ति। भाट्टमीमांसकाः वेदान्तिनः च प्रत्यक्षम् अनुमानम् उपमानं शब्दः अर्थापत्तिः अनुपलब्धिः इति षट् प्रमाणानि प्रस्तुवन्ति। वेदान्तिषु अपि विशिष्टाद्वैतमते प्रत्यक्षम् अनुमानम् आगमः इति प्रमाणत्रम् अभ्युपगतम्। पौराणिकास्तु प्रत्यक्षम् अनुमानम् उपमानं शब्दः अर्थापत्तिः अनुपलब्धिः सम्भवः ऐतिह्यं च इति अष्टौ प्रमाणानि अभ्युपगच्छन्ति।

पाठगतप्रश्नाः-

५३. बौद्धमते इदं न प्रमाणम्।

क) अनुमानम् ख) प्रत्यक्षम् ग) शब्दः घ) एषु किमपि न।

५४. शब्दप्रमाणम् एते नाङ्गीकुर्वन्ति।

क) पौराणिकाः ख) वेदान्तिनः ग) भाट्टाः घ) बौद्धाः

५५. अनुमानप्रमाणम् एते नाङ्गीकुर्वन्ति।

क) चार्वाकाः ख) वेदान्तिनः ग) भाट्टाः घ) बौद्धाः

५६. अर्थापत्तिप्रमाणम् एते नाङ्गीकुर्वन्ति।

क) पौराणिकाः ख) वेदान्तिनः ग) भाट्टाः घ) नैयायिकाः

५७. प्रत्यक्षम् अनुमानं चेति द्वे एव प्रमाणे इति के न वदन्ति।

क) चार्वाकाः ख) वैशेषिकाः ग) आर्हताः घ) नैयायिकाः

५८. स्तम्भयोः स्थितान् परस्परसम्बद्धान् मेलयत।

क-स्तम्भः	ख-स्तम्भः
१) प्रमाणम्	क) दृश्-धातोः भावे ल्युट्
२) प्रमाता	ख) दृश्-धातोः कर्मणि ल्युट्
३) प्रमेयम्	ग) दृश्-धातोः करणे ल्युट्
४) प्रमा	घ) दृश्-धातोः कर्तरि ल्युट्
५) आस्तिकदर्शनम्	ङ) वेदस्य प्रामाण्यं नाभिमतम्
६) नास्तिकदर्शनम्	च) वेदस्य प्रामाण्यम् अभिमतम्

१.११) ईश्वरः

विविधानि दर्शनानि ईश्वरम् अभ्युपगच्छन्ति। यदि अभ्युपगच्छन्ति तर्हि तस्य किं स्वरूपं किं कार्यम् इति विषयः अतीव संक्षेपेण अत्र उपादीयते।

चार्वाकमते ईश्वरस्तु नास्ति एव। एवं बौद्धा अपि सर्वज्ञबुद्धमुनिव्यतिरिक्तम् ईश्वरं नाङ्गीकुर्वन्ति। जैनमते सर्वज्ञः अर्हन्मुनिः एव ईश्वरः, नान्यः। सांख्याश्च जीवातिरिक्तम् ईश्वरं न मन्यन्ते। मीमांसकानां मते कर्मैव फलं ददाति न तु तदरिक्तः फलदाता ईश्वरो नाम कश्चिद् अस्ति। अल्पाः केचिन्मीमांसकाः ईश्वम् अङ्गीकुर्वते। शब्दोपासकाः वैयाकरणास्तु प्राहुः-

परा वाङ् मूलचक्रस्था पश्यन्ती नाभिसंस्थिता।

हृदिस्था मध्यमा ज्ञेया वैखरी कण्ठदेशगा॥ इति।

इति एवंविधे शब्दचतुष्टये मूलभूतः पराख्यः शब्दः (परा वाक्) स एव ईश्वरः इति वदन्ति।

रामानुजमते जीवानां नियन्ता जावान्तर्यामी जीवेभ्यः अतिरिक्तः ईश्वरः। जीववर्गः जडवर्गश्च तस्य शरीरम्। स एव जीवेन कृतस्य यथाकर्म यथाश्रुतं फलं ददाति। स च ज्ञानस्वरूपः। चतुर्विधाः माहेश्वराः, नैयायिकाः, वैशेषिकाः माध्वाः च इत्थम् मन्वते। ईश्वरः जगतः नोपादानकारणम्। किन्तु केवलं निमित्तकारणमेव इति। कर्मफलदाता स एव। माहेश्वरेषु लकुलीशपाशुपताः प्रत्यभिज्ञावादिनश्च

मन्यन्ते यत् कर्मफलदानाय ईश्वरः कर्म नापेक्षते इति। ईश्वरस्य फलदातृत्वे कर्मानपेक्षताम् वदन्ति। तत्र तद्युक्तिर्हि - यदि ईश्वरः कर्म अपेक्ष्य एव फलं दद्यात् तर्हि तस्य स्वातन्त्र्यभङ्गप्रसङ्गः स्यात्। कर्म तु फलं प्रति स्वातन्त्र्येण निमित्तकारणं भवति।

इतरे माहेश्वराः, वैशेषिकाः माध्वाश्च कर्मसापेक्षः एव ईश्वरः जगत् निर्मिमीते इति वदन्ति। पातञ्जलमते ईश्वरः जीवापेक्षया भिन्नः अस्ति। किन्तु स निर्विशेषः निर्लेपः निर्गुणः च। स च जगतः नोपादानकारणं न वा निमित्तकारणम्।

अद्वैतवादिनां शाङ्कराणां मते च परमात्मा निर्विशेषः निर्लेपः निर्गुणः एकः पारमार्थिकः। स च जगतः नोपादानकारणं नापि निमित्तकारणम्। जगतः पारमार्थिकी सत्तैव नास्ति, कुतः तस्य कारणप्रथा। जगतः सत्ता तु केवलं व्यावहारिकी। तादृशस्य जगतः कारणं तु मायोपाधिकः परमात्मा। अयमेव ईश्वरः इति भण्यते। अयं च मायाविशिष्टः स्वप्राधान्येन जगतः निमित्तकारणम् भवति। मायाप्राधान्येन च जगतः परिणामि उपादानकारणं भवति। अयमीश्वरः मायाश्रयः मायाविशिष्टस्य एकदेशभूतः केवलः जगतः विवर्तोपादानकारणं भवति। जीवकृतकर्मणां फलानि च तत्तत्कर्मानुसारेण अयमेव ईश्वरः ददाति।

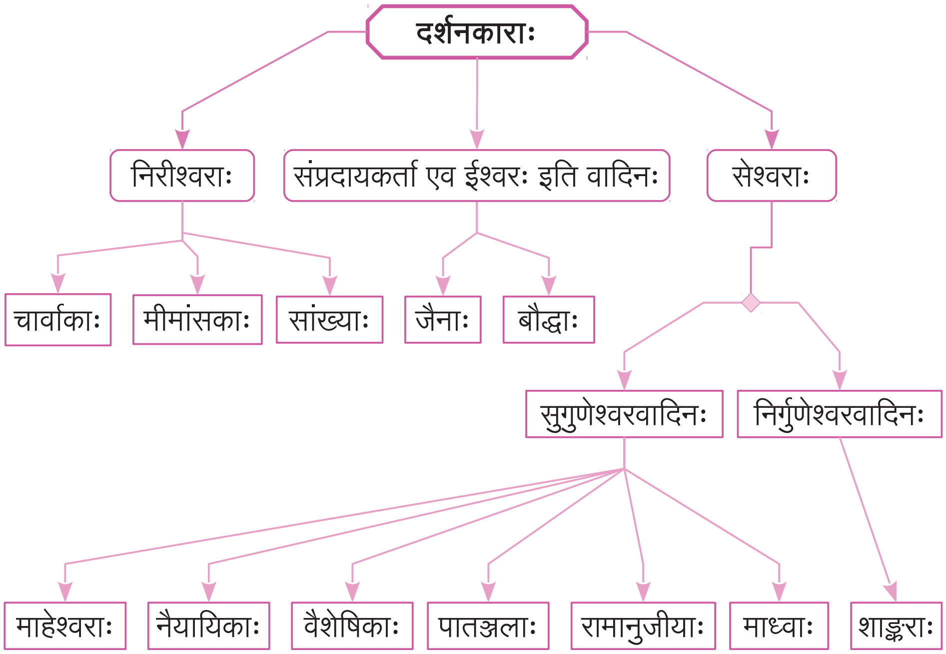

१.१२) मोक्षः

सकलजनानां चरमत्वेन काम्यः मोक्षः। तद्विषये नाना दर्शनानां मतानि अत्र अति संक्षेपेण प्रदीयन्ते।

मृत्युः देहपातः मोक्षः इति चार्वाकाः। आत्मोच्छेदः मोक्ष इति शून्यवादिनः माध्यमिकबौद्धाः। निर्मलज्ञानोदयः मोक्षः इति इतरे बौद्धाः। कर्मकृतस्य देहस्वरूपस्य आवरणस्य अभावे जीवस्य सततोर्ध्वगमनं मोक्षः इति जैनाः। सर्वज्ञत्ववादीनां परमात्मगुणानां प्राप्तिः याथात्म्येन भगवत्स्वरूपानुभवश्च

मोक्षः इति रामानुजीयाः। जगत्कर्तृत्व-लक्ष्मीपतित्व-श्रीवत्सप्राप्तिरहितं दुःखामिश्रितं पूर्णं सुखं मोक्षः इति माध्वाः। परमैश्वर्यप्राप्तिः मोक्षः इति नकुलीशपाशुपताः। शिवत्वप्राप्तिः मोक्षः इति शैवाः। पूर्णात्मतालाभः मोक्ष इति प्रत्यभिज्ञावादिनः। पारदरसेन देहस्थैर्ये जीवन्मुक्तिः एव मोक्षः इति रसेश्वरवादिनः। अशेषविशेषगुणोच्छेदः मोक्षः इति वैशेषिकाः। आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः मोक्षः इति नैयायिकाः। दुःखनिवृत्तिः सुखावाप्तिश्चापि इति मोक्षः इति नैयायिकैकदेशिनः। स्वर्गादिप्राप्तिः मोक्षः इति मीमांसकाः। मूलचक्रस्थायाः परानामिकायाः ब्रह्मरूपायाः वाचः दर्शनं मोक्षः इति पाणिनीयाः। प्रकृत्युपरमे पुरुषस्य स्वरूपेण अवस्थानं मोक्षः इति सांख्याः। कृतकर्तव्यतया पुरुषार्थशून्यानां सत्त्वरजस्तमसां मूलप्रकृतौ अत्यन्तलयः प्रकृतेः मोक्षः, चितिशक्तेः निरुपाधिकस्वरूपेण अवस्थानं मोक्षः इति पातञ्जलाः। मूलाज्ञाननिवृत्तौ स्वस्वरूपाधिगमः मोक्षः इति अद्वैतवेदान्तिनः।

पाठगतप्रश्नाः

५९. एते ईश्वरस्य उररीकाराः।

क) चार्वाकाः ख) वेदान्तिनः ग) सांख्याः घ) मीमांसकाः

६०. एते ईश्वरस्य न उररीकाराः।

क) विशिष्टाद्वैतिनः ख) वेदान्तिनः ग) सांख्याः घ) माध्वाः

६१. एते दर्शनप्रवर्तकाद् अन्यम् ईश्वरम् नाभ्युपगच्छन्ति।

क) आर्हताः ख) विशिष्टाद्वैतिनः ग) वैशेषिकाः घ) माध्वाः

६२. मृत्युरेव मोक्षः इति के मन्वते।

क) चार्वाकाः ख) आर्हताः ग) सांख्याः घ) मीमांसकाः

६३. स्वर्गप्राप्तिरेव मोक्षः इति के मन्वते।

क) चार्वाकाः ख) आर्हताः ग) सांख्याः घ) मीमांसकाः

६४. अशेषविशेषगुणोच्छेदः मोक्षः इति के मन्वते।

क) वैशेषिकाः ख) आर्हताः ग) सांख्याः घ) मीमांसकाः

६५. जीवस्य सततोर्ध्वगमनं मोक्षः इति के मन्वते।

क) वैशेषिकाः ख) आर्हताः ग) सांख्याः घ) मीमांसकाः

पाठसारः

भारतीयदर्शनस्य सामान्यपरिचयः अस्मिन् पाठे संक्षेपेण उपन्यस्तः। दर्शनशब्दः दृशिर् प्रेक्षणे इति धातोः ल्युट्-प्रत्यययोगेन निष्पन्नः। अत्र ज्ञानसामान्यमिति अर्थः यद्यपि गृह्यते तथापि प्रमा प्रमाता प्रमाणानि प्रमेयम् इति चत्वारोऽपि अर्थाः दर्शनशब्दस्य विवक्षाभेदात् प्रसंगभेदाच्च भवन्ति।

सुखम् इच्छन् जन्तुः क्रमशः उन्नतिं कृत्वा अन्तिमगतित्वेन दर्शनमेव अन्विषति। सुखस्य प्रकारान् अलौकिकान् उपायान् च ज्ञातुम् दर्शनम् अवलम्बन्ते जनाः। दर्शनं विना मानवः पशुसमानः स्यादिति एतावद् माहात्म्यमस्ति दर्शनस्य। दर्शनस्य विषयः अत्यन्तं व्यापकः वर्तते। जन्तुः स्वाभीष्टलाभाय एव सर्वम् अपि शास्त्रं भवनादिकं च सृजति। अतः स्वाभीष्टलाभस्य अलौकिकम् उपायं वेदयति दर्शनम्। तस्यैव साहाय्यभूतानि अन्यानि सर्वाणि विज्ञानादीनि शास्त्राणि। दर्शनमेव जीवनस्य आचारविचारनिर्धारकमस्ति। दर्शनस्य सर्वत्र व्याप्तिः अस्ति।

धर्मार्थकाममोक्षा इति चत्वारः पुरुषार्थाः। जन्तुः न इतो भिन्नं जीवने कदापि किमपि वाञ्छति। पुरुषेण अर्थ्यमानत्वात् एते एव पुरुषार्थाः। कामः सोपाधिकं जन्यम् अनित्यं सुखम् मोक्षश्च निरुपाधिकम् अजन्यं नित्यं सुखम्। अतः मोक्षः परमपुरुषार्थः। कामस्य कारणं धर्मः। धर्मस्य कारणं वेदविहितं कर्म। वेदविहितकर्मानुष्ठानाय द्रव्यादिसामग्री एव अर्थः।

इह जन्मनि एव सुखम् कामयमानाः स्थूलाः लोकायताः। जन्मजन्मान्तरेषु सुखमयं चक्रं कामयमानाः मीमांसकाः। जन्मनः रोधं कर्तुम् इच्छन्ति मुमुक्षवः इति सुखकामिनां त्रयो भेदाः स्पष्टाः।

दर्शनम् इन्द्रियातीतं ज्ञानमस्ति। तच्च प्रत्यक्षेण अनुमानेन वा प्रमाणेन नावबोद्धुं शक्यते। अतः शब्दप्रमाणाद् एव तस्य अवबोधः। अत एव दर्शनस्य मूलम् वेदः एव।

भारतीयदर्शनानि केवलं पुस्तकमात्राणि तत्र प्रतिपादिताः केचित् सिद्धान्ताः इति नास्ति। एते सर्वेऽपि भारतीयजीवनं प्रभावितं कुर्वन्ति। दर्शनसिद्धान्तानां जीवने उपयोगाय स्मृतिशास्त्राणि आगतानि। येषां जीवनं दर्शनानुसारि तेषां जीवनवर्णनं पुराणादिषु कृतमस्ति।

वयः गुणः प्रवणता वैराग्यम् इति एतेषां तारतम्यवशाद् दर्शनोपासकानां भेदः अस्ति। अतः समेषाम् आनुकूल्याय दर्शनेषु नैके उपायाः उक्ताः सन्ति। अतः दर्शनेषु भेदाः परिलक्ष्यन्ते। अपि च दर्शनं जिज्ञासमानेषु ग्रहणधारणादिसामर्थ्यभेदाद् विद्वद्भिः विभिन्नाः उपायाः अवलम्बिताः आपाततः तेषु विरोधः परिलक्ष्यते तथापि सूक्ष्मेक्षिकया पश्यामश्चेत् तथा विरोधः वस्तुतः नास्ति। एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति।

दर्शनेषु भेदस्य कारणानि यद्यपि स्युः तथापि साम्यस्थलानि बहूनि सन्ति। तानि च ततोऽपि अधिकानि स्थलानि धर्मद्वन्द्वनाशाय ज्ञातव्यानि एव।

तानि च दर्शनानि बहुशाखासु भिन्नानि। बहुभिः आचार्यैः तेषां विभागस्य विविधाः मार्गाः प्रदर्शिताः। दर्शनेषु भेदस्य एकं मुख्यं कारणं भवति प्रमाणानि। अतः किं दर्शनं किम् प्रमाणम् उररीकरोति इति विषयः समासेन उक्तः। तथैव ईश्वरविषये मोक्षविषये च दर्शनकारेषु मतभेदाः सन्ति। तेषाम् मतानाम्

उल्लेख एव अत्र कृतः। जीव-सृष्टि-मोक्षसाधनानि इत्यादिविषये यद्यपि तेषु वैविध्यमस्ति तथापि विस्तरभिया त्यक्तमिति शम्।

पाठान्तप्रश्नाः

१. दर्शनशब्दस्य व्युत्पत्तिं दर्शयत।
२. कथं दर्शनशब्दस्यार्थः प्रमा तद्दर्शयत।
३. कथं दर्शनशब्दस्यार्थः प्रमाता तद्दर्शयत।
४. किं शास्त्रम्। परिचाययत।
५. दर्शनस्य आवश्यकताम् उपपादयत।
६. दर्शनस्य व्यापकताम् आविष्कुरुत।
७. पुरुषार्थान् प्रतिपादयत।
८. सुखलिप्सुविभागः वर्णनीयः।
९. दर्शनस्य मूलम् अन्वेष्टव्यम्।
१०. दर्शनस्य व्यवहारयोग्यताम् सम्पादयत।
११. अधिकारभेदेन दर्शनभेदाः इति विषयम् आलोकितं कुरुत।
१२. धर्माद् दर्शनं कथन्नापेतमिति वदत।
१३. दर्शनेषु मतभेदस्य कारणानि आलोचयत।
१४. दर्शनेषु साम्यमुपस्थापयत।
१५. अग्निपुराणानुगृहीतान् दर्शनभेदान् उपस्थापयत।
१६. सर्वदर्शनानुगृहीतान् दर्शनभेदान् उपस्थापयत।
१७. दर्शनभेदेन प्रमाणभेदान् उपन्यस्यत।
१८. दर्शनभेदेन ईश्वरविषयकं मतम् उल्लिखत।
१९. दर्शनभेदेन मोक्षविषयकं मतम् उल्लिखत।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तराणि-१

१. दृशिर् प्रेक्षणे इति धातोः ल्युट्-प्रत्यययोगेन दर्शनशब्दः निष्पद्यते।
२. ज्ञानसामान्यम्
३. प्रमाणम् प्रमाता प्रमेयम् प्रमा चेति चत्वारः।

४. (क)

५. (ख)

६. (घ)

७. (ग)

८. यत् पुंसः अर्थात् मर्त्यस्य नित्ये इष्टे वा प्रवृत्तिम् उपदिशति विदधाति, अनित्ये निवृत्तिम् उपदिशति तत् शास्त्रम्। तथाहि कारिका- प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा। पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते॥

उत्तराणि-२

९. धर्मः

१०. बुद्ध्या युक्तिभिश्च।

११. जामितापरिहाराय मनोरञ्जनं कर्तुं नाटकानि काव्यानि उपन्यासाः उद्यानानि क्रीडादयश्च सन्ति।

१२. दर्शनस्य महिमा सर्वान् अतिशेते।

१३. दर्शनं सुखलाभस्य अदृष्टान् अलौकिकान् उपायान् प्रतिपादयति।

१४. दर्शनस्य।

उत्तराणि-३

१५. सुखम्।

१६. दुःखम्।

१७. सुखं द्विविधम्। नित्यम् अनित्यं च। नित्यं सुखं मोक्षः। अनित्यं सुखम् कामः।

१८. नित्यं सुखं मोक्षः।

१९. अनित्यं सुखम् कामः।

२०. धर्मः।

२१. अधर्मः

२२. वेदविहितं कर्म।

२३. वेदनिषिद्धं कर्म।

२४. 'इदं मदिष्टसाधनम्' इति ज्ञानम् प्रवृत्तिं प्रति कारणं भवति।

२५. अर्थ्यते इति अर्थः। पुरुषस्य अर्थः पुरुषार्थः। अथवा पुरुषेण अर्थ्यते स पुरुषार्थः। अर्थात् पुरुषः नरो वा नारी वा यद् कामयते इच्छति अर्थयते स एव पुरुषार्थः।

२६. पुरुषार्थाः धर्मार्थकाममोक्षाः चत्वारः।

२७. धर्मार्थौ गौणौ। काममोक्षौ मुख्यौ।

२८. मोक्षः परमपुरुषार्थः नित्यत्वात्।

२९. यत्कृतकं तदनित्यम् इति दृष्टानुमानोभयसिद्धः नियमः।

३०. चार्वाकाः पूर्वमीमांसकाः मुमुक्षवः च।

३१. (घ)

३२. (घ)

३३. (क)

३४. (ख)

उत्तराणि-४

३५. जीवः सृष्टिः ईश्वरः ब्रह्म बन्धः मोक्षः मोक्षसाधनम् इति विषयाः।

३६. व्यवहारयोग्यानि।

३७. दर्शनशास्त्रं सिद्धान्तान् निश्चिनोति। स्मृतिः विधिनिषेधमुखेन तेषां सिद्धान्तानां जीवने व्यवहाराय प्रतिपादनं करोति। पुराणादिकं च तेषां जीवनचरितं वर्णयति यैः स्वजीवनं दर्शनस्य सिद्धान्तानुकूलं स्मृतिशास्त्रसम्मतं च चालितम्।

३८. प्रभावः अस्ति।

३९. (क)

४०. (ग)

४१. (ख)

उत्तराणि-५

४२. शुद्धोदनः

४३. सिद्धार्थः

४४. (क)

उत्तराणि-६

४५. एकादश

४६. १६

४७. (ग)

४८. (घ)

४९. (घ)

५०. (घ)

५१. (घ)

५२. (घ)

उत्तराणि-७

५३. ग)

५४. घ)

५५. क)

५६. घ)

५७. ख)

५८. १-ग, २-घ, ३-ख, ४-क, ५-च, ६-ङ

उत्तराणि-८

५९. ख)

६०. ग)

६१. क)

६२. क)

६३. घ)

६४. क)

६५. ख)

॥ इति प्रथमः पाठः ॥